

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۴)

«مصحف نجف»: قرآن کوفی شماره ۱ منسوب به امام
علی علیه السلام در حرم علوی

۱۱۹-۱۶۲

چکیده: یکی از معروف‌ترین نسخه‌های قرآن منسوب به دستخط امام علی علیه السلام، قرآن کوفی کاملی به شماره ۱ در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام در نجف اشرف است. انتساب قطعی این نسخه به دستخط امام علی علیه السلام پذیرفتنی نیست، اما این نسخه را می‌توان یکی از باارزش‌ترین نسخه‌های کوفی متعلق به سده دوم هجری به شمار آورد. مقاله حاضر برای نخستین بار جوانب مختلف نسخه‌شناختی، خط، تذهیب، رسم و املا، قرائات، عد الای، و سایر ویژگی‌های قرآن شناسانه این قرآن کوفی را بررسی می‌کند. در این نسخه که آن را «مصحف نجف» می‌نامم، همانند اغلب نسخه‌های کوفی سده‌های دوم و سوم هجری، ویژگی‌های بصری در کتابت قرآن غلبه دارد؛ اغلب کلمات اختلافی در میان مصاحف نخستین شهرها، مطابق با مصحف بصره نوشته شده؛ نظام شمارش آیات (عد الای) کاملاً بر نظام بصری منطبق است؛ و اختلاف قرائات ثبت شده در نسخه عمدتاً به قرائت قاریان بصره (ابوعمر و یعقوب) و گاه کوفه (حمزة و کسائی) نزدیک است.

کلیدواژه‌ها: المكتبة الغروية؛ مكتبة الروضة الحيدرية؛ کتابخانه حرم امام علی علیه السلام؛ مصحف نجف؛ قرآن کوفی به خط امام علی علیه السلام؛ اختلاف قرائات

Codicology of the Qur'anic Manuscripts (14)
"Najaf Codex": Kufic Qur'an MS No. 1 attributed to Imam Ali
in His Shrine in Najaf

Morteza Karimi-Nia

Abstract: One of the most famous manuscripts of the Qur'an attributed to Imam Ali is the complete Kufic manuscript (No. 1) in the library of Imam Ali Shrine (*Maktaba al-Rawḍa al-Ḥaydariyya*) in Najaf. The definite attribution of the manuscript to Imam Ali is not acceptable; however, it can be considered as one of the most valuable Kufic manuscripts of the second/eighth century. This article, for the first time, examines the various aspects of the manuscript, including its codicology, calligraphy, illumination, spelling and orthography, variant readings, and verse-numbering. In this manuscript, named the "Najaf Codex" in this paper, like most Kufic manuscripts of the second/eighth and third/ninth centuries, Basran features predominate in the transcribing of the Qur'an: most of the regional differences in the early Qur'anic codices of the cities have been transcribed according to the Basra reading; the verse counting system is completely consistent with the Basra one; and the variant readings are mainly close to the readings of the readers (*qurrā'*) of Basra, i.e., Abū 'Amr and Ya'qūb and sometimes of Kufa, i.e., Ḥamza and al-Kisā'ī.

Keywords: Codicology the Qur'ans; The Qur'an manuscripts; *al-Khizānat al-Gharawiyya*; *Maktaba al-Rawḍa al-Ḥaydariyya*; Library of Imam Ali's Shrine (Najaf); Najaf Codex; Qur'ans attributed to the Imams; Codex of Imam Ali; Variant Readings; Qur'anic Orthography.

نسخ المصاحف القرآنية (١٤)
(مصحف النجف الأشرف): القرآن الكوفي رقم ١ المنسوب إلى الإمام علي عليه السلام في العتبة العلوية المقدسة (النجف الأشرف)
مرتضى كريمي نيا
الخلاصة: من أشهر النسخ القرآنية المنسوبة إلى خط الإمام علي عليه السلام هي نسخة القرآن الكوفي الكامل الذي يحمل الرقم ١ في مكتبة الروضة الحيدرية المقدسة في مدينة النجف الأشرف. ولا يمكن الجزم بقطعية انتساب هذه النسخة إلى خط يد الإمام علي عليه السلام، لكن يمكن القول بأن هذه النسخة هي واحدة من أهم المخطوطات الكوفية التي يعود تاريخها إلى القرن الثاني الهجري.

والمقالة الحالية تبحث للمرة الأولى في الجوانب المختلفة من مزايا هذه النسخة وخطها وتذهيبها وتدوينها وإملاءها وقراءتها وعدّ آياتها وسائر المزايا القرآنية لهذا القرآن الكوفي.

وهذه النسخة - التي سماها الكاتب (مصحف النجف) - تشبه أغلب النسخ الكوفية المكتوبة في القرنين الثاني والثالث الهجريين من حيث أتباعها للتقاليد البصرية في كتابة القرآن، حيث كتبت أغلب الكلمات التي تباينت طريقة كتابتها في مختلف مصاحف الأمصار (أى: المدينة، ومكة والشام، والبصرة والكوفة) طبقاً للشكل الذي وردت فيه في مصحف البصرة. كما انطبق نظام عدّ الآي انطباقاً تاماً مع النظام البصري، والأمر نفسه في اختلاف القراءات حيث كانت أغلب القراءات المثبتة في النسخة قريبة من قراءة قراء البصرة (أبو عمرو ويعقوب) في حين كانت في بعض الأحيان قريبة من قراءة قراء الكوفة (حمزة والكسائي).

المفردات الأساسية: مصحف النجف، المكتبة الغروية، مكتبة الروضة الحيدرية، مكتبة مرقد الإمام علي عليه السلام، القرآن الكوفي بخط الإمام علي عليه السلام، اختلاف القراءات.

مقدمه

مصاحف و نسخه‌های کهن قرآنی امروزه صرفاً آثاری برای تبرک جستن یا نمایش دادن در موزه‌ها نیستند. این آثار علاوه بر ارزش فوق العاده به جهت قدمت و کهنگی شان، اسناد و شواهد بسیار مهمی برای مطالعه تاریخ قرآن و کتابت قرآن در جهان امروز به شمار می‌آیند. بررسی و پژوهش در خصوص این نسخه‌های کهن تنها به نسخه‌های بسیار قدیمی متعلق به قرن نخست هجری محدود نمی‌شود، بلکه حتی نسخه‌های قرون بعدی تا حدود قرن چهارم و پنجم نیز در بسیاری موارد می‌تواند گوشه‌هایی از روند تحول در کتابت، اعراب، نقطه، تذهیب، فرائد و سایر وجوه مصاحف قرآنی را بر ما روشن کند. برخلاف نسخه‌های غیر قرآنی که در یکصد سال اخیر در میان محققان مسلمان مورد توجه بوده و دانش نسخه پژوهی ما را بسیار افزون ساخته است، نسخه پژوهان مسلمان کمتر به نسخه‌های قرآنی و ارزش آنها در تحقیقات تاریخی توجه نشان داده‌اند.

در کتابخانه غرویه و روضه علویه در نجف اشرف، نسخه‌ها و مصاحف قرآنی متعددی به خط کوفی و غیرکوفی هست. در این میان، شاید معروف‌ترین نسخه، قرآن کاملی باشد که خط آن منسوب به امام علی علیه السلام شده است (تصویر ۲). این اثر یکی از قدیم‌ترین مصاحف قرآنی است که از قرون نخست به دست ما رسیده و همواره از قدیم، به سبب وجود امضایی در انتهای آن با رقم «کتابه علی بن ابیطالب»، به امام اول شیعیان حضرت علی علیه السلام نسبت داده شده، و از این رو، در میان مسلمانان و برخی از محققان غیرمسلمان مشهور یا شناخته شده بوده است. مقاله حاضر می‌کوشد ضمن معرفی جوانب مختلف این نسخه بسیار کهن از قرآن کریم، به بررسی ویژگی‌های متنی این قرآن بپردازد. روشن است که انتساب کتابت این قرآن و دیگر نمونه‌های مشابه به امام علی علیه السلام به دلایل مختلف نادرست و غیرقطعی است. نخست آنکه همانند عموم مصاحف قدیم، اغلاط و اشتباهات متعدد در کتابت کلمات قرآنی در این نسخه کوفی رخ داده که صدور آن از امام معصوم نامحتمل می‌سازد. دودیدگر آنکه نشانه‌های واضحی از افزودن نام امام علیه السلام به عنوان کاتب در انتهای نسخه آشکار است (تصویر ۲).^۱ با این همه، چنین نسخه‌های کاملی از قرآن که تاریخ کتابت آنها را می‌توان به سده‌های دوم و سوم هجری نسبت داد، آثار تاریخی بسیار ارزشمندی برای شناخت تاریخ کتابت قرآن در قرون نخست به شمار می‌آیند؛ چه پژوهش‌های مختلف در باب نسخه‌های کوفی باقی‌مانده در قرون نخست، می‌تواند ما را با جوانب جدیدی از سیر تکوین و تحولات کتابت متن قرآنی و هنرهای پیرامون آن در سده‌های آغازین آشنا کند.

۱. من پیشتر به تفصیل در این باره دلایل و شواهدی اقامه کرده‌ام. برای بحثی کامل در این باره، و نیز فهرستی از نسخه‌های قرآنی منسوب به خط ائمه علیهم السلام، نک. مرتضی کریمی‌نیا، «نسخه‌شناسی مصاحف قرآن (۱۳)». مصاحف قرآنی منسوب به خط ائمه علیهم السلام؛ واقعیت یا جعل»، آینه پژوهش، سال ۳۲، ش ۲ / پیاپی ۱۸۸، خرداد و تیر ۱۴۰۰، ص ۱۰۴-۶۷.

«مصحف نجف»: تاریخ و پیشینه

کتابخانه حرم علوی در نجف اشرف معروف به «مکتبه الروضة الحیدریة»، یا «الخزانة الغرویة»^۲ از قدیم‌ترین کتابخانه‌های شیعی است که سابقه‌ای بیش از یک‌هزار سال دارد.^۳ تأسیس آغازین آن را به عُبْدالدوله ابوشجاع پناه خسرو (فناخسرو) دیلمی (۳۲۴-۳۷۲ ق)، امیر آل بویه در حوالی سال ۳۷۱ هجری نسبت می‌دهند، با این همه، نباید حرم علوی را تا پیش از این زمان، خالی از وجود کتاب و مصحف دانست، چه وقف مصاحف قرآنی بر حرم امامان شیعه از قرون نخست امری رایج بوده است و نمونه‌های متعدد آن را در حرم رضوی در مشهد می‌توان یافت. از سوی دیگر، نسخه‌های قرآنی متعددی طی قرون گذشته، به خط و کتابت امام علی علیه السلام منتسب شده است. گزارش‌هایی در دست است که برخی از این نسخه‌های قرآنی در سده‌های اخیر در حرم امام علیه السلام در نجف اشرف قرار داشته و کسانی آن‌ها را دیده‌اند. قدیم‌ترین گزارش‌ها از وجود مصحف منسوب به امام علی علیه السلام در حرم علوی و روضه غرویة را ابن عنبة در قرن هشتم هجری ذکر کرده است. وی می‌نویسد:

وقد كان بالمشهد الشريف الغروي مصحف في ثلاث مجلدات بخط أمير المؤمنين علي عليه السلام احترق حين احترق المشهد سنة خمس وخمسين وسبعمائة؛ يقال انه كان في آخره: وكتب علي بن أبو طالب ولكن حدثني السيد النقيب السعيد تاج الدين أبو عبد الله محمد بن القاسم بن معية الحسنی النسابة؛ وجدي لأمي المولى الشيخ العلامة فخر الدين أبو جعفر محمد بن الحسين بن حديد الأسدي رحمه الله: أن الذي كان في آخر ذلك المصحف علي بن أبي طالب؛ ولكن الياء مشتبهة بالواو في الخط الكوفي الذي كان يكتبه علي عليه السلام. وقد رأيت أنا مصحفا بالمدار في مشهد عبید الله بن علي بخط أمير المؤمنين عليه السلام في مجلد واحد وفي آخره بعد تمام كتابة القرآن المجید: «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ كتبه علي بن أبي طالب». ولكن الواو تشبته بالياء في ذلك الخط كما حكياه لي عن المصحف بالمشهد الغروي، واتصل بي بعد ذلك أن مشهد عبید الله احترق واحترق المصحف الذي فيه (ابن عنبة، عمدة الطالب، ص ۲۰-۲۱)

بر اساس سخنان ابن عنبة درمی‌یابیم که هیچ‌یک از نسخه‌های ادعا شده اکنون باقی نمانده، بلکه همگی در اثر آتش سوزی در سال ۷۵۵ هجری از میان رفته‌اند. از سوی دیگر، فهرست‌های کتابخانه حرم علوی

۲. نام‌های دیگر در زبان عربی عبارتند از: الخزانة العلویة، المکتبة الغرویة، المکتبة الحیدریة، مکتبة العتبة العلویة، و مکتبة الصحن، مکتبة الامام علی (ع)، که دو نام اخیر بسیار جدید و کم کاربردند. نک. سید هاشم میلانی، مکتبة الروضة الحیدریة: جهود و جهاد، ص ۶۴.

۳. درباره‌ی خزانه کتب و مصاحف قرآنی در حرم امام علی علیه السلام، نک. سید هاشم میلانی، مکتبة الروضة الحیدریة: جهود و جهاد، قم: منشورات الاجتهاد، ۱۴۲۹ ق / ۲۰۰۸ م. کورکیس عواد، خزائن الکتب القدیمة فی العراق منذ أقدم العصور حتی سنة ۱۰۰۰ للمهجرة، چاپ دوم، بیروت: دار الرائد العربی، ۱۹۸۶/۱۴۰۶، ص ۱۳۶، ۱۳۷؛ جعفر بن شیخ باقر آل محبوبة النجفی، ماضی النجف و حاضرها، چاپ دوم، بیروت: دارالاضواء، ۱۹۸۶، ص ۱۵۲، ۱۴۸؛ کاظم الدجیلی، مقاله «مکتبات النجف»، لغة العرب: مجلة شهرية أدبية علمية تاريخية، السنة الثالثة، الجزء ۱ (رجب. شعبان ۱۳۳۱/ تموز ۱۹۱۳)، ص ۵۹۳، ۵۹۴.

نشان می دهد اکنون دو نسخه قرآنی منسوب به خط امیرالمؤمنین علیه السلام در حرم علوی هست. لذا این هر دو نسخه کوفی بایست در سده های بعدی وقف حرم علوی در نجف اشرف شده باشند. وقف نامه نسخه شماره ۱ (نک. ادامه مقاله) نیز بر وقف نسخه در سده های اخیر دلالت دارد. استاد سید احمد حسینی اشکوری، در فهرست خود، به این هر دو نسخه، ذیل رقم ۷۷۴ اشاره می کند و می نویسد:

۷۴۴- نسخه تحتوی علی أوراق من القرآن، کتبت علی الرق بخط کوفی قدیم جداً هذا، بالإضافة الی أن فی الروضة نسختین من القرآن تنسب کتابة إحداهما الی الإمام أميرالمؤمنین (علیه السلام) والثانية الی الإمام الحسن (علیه السلام)، وقد وضعتا داخل الضریح المقدس.^۴

کسانی دیگر نیز در سده اخیر این نسخه را به چشم خود در حرم علوی دیده و از آن خبر داده اند. فی المثل ابو عبدالله الزنجانی در تاریخ القرآن، (ترجمه فارسی، ص ۸۶) می نویسد: «در ماه ذیحجه سال ۱۳۵۳ قمری در دارالکتب العلویة در نجف، قرآنی دیدم بخط کوفی که در پایان آن آمده بود: کتبه علی بن ابی طالب فی سنة اربعین من الهجرة.»

ورأیت فی شهر ذی الحجة سنة ۱۳۵۳ هـ فی دارالکتب العلویة فی النجف مصحفاً بالخط الکوفی کُتِبَ علی آخره: کتَبه علی بن ابی طالب فی سنة اربعین من الهجرة، لتشابه ابی وأبو فی رسم الخط الکوفی قد یظُنُّ من لا خبرة له أنه: کتب علی بن أبو طالب بالواو. (متن عربی، ص ۷۳)

با وجود شهرت بسیار فراوان نسخه قرآن منسوب به خط امام علی علیه السلام در روضه غرویة (حرم امام علی علیه السلام در نجف اشرف)، در خصوص این نسخه کهن قرآنی تاکنون پژوهشی صورت نگرفته است. اطلاعات منتشر شده در این باره نیز بسیار اندک و محدود به چند کتاب فهرست نویسی است.^۵ تنها غانم قدوری الحمد سالها پیش با مطالعه چند برگ آن، در کتاب خود با عنوان رسم المصحف، اشاره ای کوتاه به این نسخه کرده است.^۶ همچنین استاد سید علی شهرستانی مقاله ای با عنوان «المصحف المنسوب إلى أميرالمؤمنین علي عليه السلام في الخزنة الغرویة: عرض و دراسة» در مجله مخطوطاتنا^۷ تألیف کرده و سپس صورت کامل تر آن را در کتابی با عنوان مصحف امیر المؤمنین علی بین المنزل والمقتر: دراسة حول المصحف المنسوب الي الإمام في الخزنة العلویة المقدسة (قم: دارالبراق، ۱۳۹۶ش) منتشر ساخته است، اما در هیچ یک از این دو اثر، سخنی

۴. سید احمد حسینی اشکوری، فهرست مخطوطات خزنة الروضة الحیدریة فی النجف الاشرف، ص ۱۵.

۵. برای نمونه بنگرید به: حسین جهاد الحسانی، فهرس المصاحف المخطوطة فی خزنة العتبة العلویة المقدسة، ص ۲۱۸.

۶. غانم قدوری الحمد، رسم المصحف: دراسة لغویة تاریخیة، ص ۱۹۴.

۷. السید علی الشهرستانی، «المصحف المنسوب إلى أميرالمؤمنین علي عليه السلام في الخزنة الغرویة: عرض و دراسة»، مجله مخطوطاتنا، العددین الثالث والرابع، شتاء وربیع ۲۰۱۵ م / ۱۴۳۶ هـ.

درباره اصل قرآن کوفی منسوب به امام علی علیه السلام در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام مطرح نشده است. بنابراین مقاله کنونی را باید نخستین و کامل ترین بررسی از نسخه قرآن منسوب به امام علی علیه السلام در نجف اشرف دانست.

وقف نامه

در صفحه نخست نسخه (تصویر ۱)، وقف نامه ای با خط بسیار جدید نستعلیق نوشته شده است که بسیار متأخر می نماید. این وقف نامه نشان می دهد نسخه قرآن شماره ۱ در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام تا اواخر قرن دوازدهم هجری در حرم علوی قرار نداشته، بلکه در سال ۱۱۸۹ هجری قمری از سوی واقفی به نام محمد مهدی در این مکان وقف شده است. لذا این نسخه نمی تواند همان نسخه ای باشد که افرادی چون ابن عنبه در قرون قدیم در نجف اشرف دیده اند یا از دیگران گزارش کرده اند.^۸ در این وقفیه چنین آمده است:

هو الواقف علی الضمائر / غرض از تحریر این کلمات آنکه حاضر گردید حضرت گرامی منزلت ستوده خصلت آقا محمد مهدی ولد مرحمت و غفران پناه و جنت و رضوان آرامگاه، طائف الحرمین الشریفین آقای / حاجی محمد هاشم؛ و وقف صحیح شرعی نمود این قرآن مجید و فرقان عظیم را مشروط باینکه در روضه مقدسه منور و عرش درجه امام الانس و الجان ... / در درون ضریح منور در روی صندوق بوده باشد و از آن موضع شریف بجای دیگر نبرند و قرآن مزبور، واقف موفق بتصرف وقف داده که ثواب / آن ذخیره خود نموده که فی (یوم لا ینفع مال ولا بنون) به کار او آید. و تغییر دهنده وقف بغضب خدا و نفرین رسول گرفتار شود. و هر کس بعد از این / این قرآن مجید را در معرض بیع یا رهن یا هبه یا انواع دیگر از تصرفات مالکانه برآورد یا موضع مزبور بجای دیگر نقل نماید داخل / در مصداق آیه کریمه (فَمَنْ بَدَّلَهُ) خواهد بود و صیغه شرعی جاری گردید و این دو کلمه بجهة وقفیه قلمی گردید. تحریر فی تاریخ شهر ربیع الآخر ثامن شهر / سنه ۱۱۸۹. مهر: «المهدی من هدیت»^۹ (تصویر ۱)

گفتنی است سجع «المهدی من هدیت» غالباً در مهر مالکان و واقفان با نام «مهدی» حک می شده و در دوران صفویه و قاجار نمونه های فراوان دارد. چند نمونه از این سجع در مهرهای نسخه های وقفی دیگر اینهایند: نسخه شماره CBL Per.175 در کتابخانه چستربیتی. نسخه تفسیر آیه ولکن

۸. گفتنی است در گزارش کاظم الدجیلی، در مقاله «مکتبات النجف» که در حدود ۱۱۰ سال پیش منتشر شده، اشاره ای به این مصحف کامل منتسب به خط امام علی علیه السلام نیامده است. علت این امر احتمالاً آن بوده که نسخه مذکور در آن زمان در ضریح مقدس قرار داشته و وی نتوانسته آن را ببیند. او در صفحه ۵۹۸ مقاله اش، به مصحفی دیگر در ۱۲۷ برگ ۱۱ سطری اشاره می کند که به دستخط امیرالمؤمنین علیه السلام انتساب دارد. بنا به اطلاع من، چنین نسخه ای اکنون در کتابخانه حرم علوی موجود نیست.

۹. از دوست گرامی، جناب استاد عمادالدین شیخ الحکامی سپاسگزارم که مرا در خواندن بخش های مبهم این وقف نامه یاری رسانید.

تصویر ۱: وقف نامه آغازین در برگ نخست مصحف نجف، در سال ۱۱۸۹ ق

تصویر ۲: رقم الحاقی در آخرین صفحه مصحف نجف: «کتبه علی بن ابی طالب فی سنة أربعین من الهجرة»

حق القول، از محمد بن اسعد دوانی، نسخه ش ۸۹۶۰ در کتابخانه مجلس (ص ۱۱۵ مهر چهارگوش: «المهدی من هدیت ۱۱۵۳»). نسخه العمل بالکرة الفلکیة، از قسطا بن لوقا بعلبکی، نسخه ش ۱۵۸۶۵ در کتابخانه مجلس (در اول نسخه، مهر مربعی به سجع «المهدی من هدیت»). نسخه شرحی بر تحریر المجسطی از خواجه نصیرالدین محمد طوسی، نسخه ش ۸۱۳۹ در کتابخانه آیه الله مرعشی (یک مهر مربع «المهدی من هدیت ۱۱۵۳» به همراه عبارتی مبنی بر اینکه نسخه از سوی "ملا علی کتابفروش ساکن مسجد شاه" خریداری شده است). نسخه الآداب الدینیة للخزانة المعینیة از ابوعلی الفضل بن الحسن بن الفضل طبرسی، نسخه ش ۱۰۷۹۹ در کتابخانه آیه الله مرعشی (روی برگ اول تملك محمد مهدی بن محمد نصیر در اصفهان با مهر مربع «المهدی من هدیت»).

معرفی عمومی نسخه

بر روی قرآن منسوب به امام علی علیه السلام در نجف اشرف، دو شماره نسخه می‌یابیم. نخست شماره ۱ که در زیر وقف‌نامه ذکر شده است (تصویر ۱) و دوم شماره مسلسل «۴,۳,۳۰۳» که در واقع راهنمای کتابدار کتابخانه برای قرار دادن آن در قفسه مربوطه است. این نسخه قرآن در یک مجلد واحد، در قطع بیاضی (اندازه اوراق: ۱۸/۲×۱۲/۳ سانتی متر) در ۳۰۹ برگه (۶۱۸ صفحه) بر روی پوست نگاشته شده است. مساحت بخش مکتوب در هر صفحه حدوداً ۱۳/۵×۸ سانتی متر است. در پایان نسخه (برگه ۳۰۹ پشت = ص ۶۱۸) نوشته شده است: «کتبه علی بن ابی طالب فی سنة أربعین من الهجرة» (تصویر ۲)، و همین امر سبب اشتباه این نسخه قرآن و انتساب کتابت آن به دستخط امام علی علیه السلام گردیده است. تعداد سطور نسخه در هر صفحه یکسان نیست: از آغاز قرآن تا پایان ص ۷۴، در هر صفحه ۱۶ سطر و پس از آن، در هر صفحه، ۱۷ سطر نوشته شده است.^{۱۰} این امر با آنکه در میان نسخه‌های کوفی سده‌های دوم و سوم کمی عجیب می‌نماید، اما در نسخه‌های حجازی (یا مایل) از قرن نخست و اوایل قرن دوم رواج داشته است.

قرآن موسوم به «مصحف نجف» در اصل، کامل و حاوی تمام سوره‌های قرآن به ترتیب معهود عثمانی است، اما به سبب آسیب دیدگی ابتدا و انتهای نسخه، بخش‌هایی از آغاز و انجام آن با خط کاتبی دیگر تدارک و ملحق شده است. دو برگ آغازین نسخه (حاوی سوره فاتحه و آیات آغازین سوره بقره) همراه با دو برگ از انتهای نسخه (حاوی سوره‌های لیل، ضحی، همزة، فیل، قریش، ماعون و کوثر) در قرون متأخر به دست کاتبی ناآشنا کتابت شده، و به صورتی مغلوط اعراب گذاری شده است. همچنین چند برگ از سوره‌های پایانی نسخه با استفاده از اوراق مصحفی دیگر، رفع نقص شده است. از این جهت، مجموعاً سه گونه خط در این مصحف می‌یابیم:

۱۰. از آنجا که کتابداران و متولیان کتابخانه، در زمان گذشته، بر روی این نسخه شماره صفحات را از ۱ تا ۶۱۸ حک کرده‌اند و این امر در تصاویر تمام صفحات قرآن مشهود است، من نیز در نوشته حاضر بر خلاف رایج، به شماره برگه‌ها ارجاع نمی‌دهم و تنها به ذکر شماره صفحه بسنده می‌کنم.

بخش اعظم و اصلی این نسخه (۲۹۵ برگه) با خطی یکدست و بکنواخت کتابت شده است. کاتب این قسمت را «کاتب الف» می‌نامیم. این کاتب سرسوره‌ها را با رنگ طلایی می‌نویسد. برای سرسوره‌ها هیچ‌گونه قاب مستطیلی یا مشابه آن قرار نمی‌دهد و در هیچ‌جا از درون مایه‌های مختلف گیاهی یا هندسی در تذهیب استفاده نمی‌کند. کاتب الف در آغاز هر سوره، تنها به نام سوره و تعداد آیات آن اشاره می‌کند. وی در این جا، اختصار را رعایت می‌کند و حتی از کلمه "سوره" نیز استفاده نمی‌کند. مثلاً می‌نویسد: «نوح عشرون و سبع» (برگه ۲۹۰ پشت؛ ص ۵۸۰)؛ «المزمل سبع عشرة» (برگه ۲۹۲ پشت؛ ص ۵۸۴)؛ «المدثر خمسون و ست آیت» (برگه ۲۹۳ پشت؛ ص ۵۸۶). همین سه مثال نشان می‌دهد که اولاً عدد الای در این نسخه متفاوت از نسخه رایج و شمارش کوفی است، ثانیاً کاتب متن، همانند بسیاری از کاتبان نسخه‌های قدیم، در عبارت عربی، عدد و معدود را درست نمی‌نویسد. به جای سبع و عشرون می‌نویسد: عشرون و سبع، و به جای ست و خمسون آیه، می‌نویسد: خمسون و ست آیت.

بخشی کوتاهی از سوره‌های پایانی قرآن به قلم «کاتب ب» کتابت شده است. این بخش شامل ده برگه از مصحف، در جزء‌های ۲۹ و ۳۰ قرآن می‌شود. ظاهراً این بخش در اصل متعلق به مصحفی دیگر بوده و به سبب افتادگی برگه‌ها در این مصحف، به آن افزوده شده است. ص ۵۸۸ (برگه ۲۹۴ پشت)، به آیه التفت الساق بالساق (قیامة، ۲۹) ختم می‌شود، اما صفحه بعد، از آیه فاذا قرأناه فاتبع قرآنه (قیامة، ۱۸) آغاز می‌شود. مشخص است که کاتب بخش اصلی مصحف نمی‌توانسته خود این قسمت را مکرر نوشته باشد. این بخش به خط کوفی متفاوت و با قلم نازک‌تر نوشته شده است و در آن، برخلاف بخش اعظم مصحف (یعنی دستخط کاتب الف)، سرسوره‌ها را با رنگ قرمز - و نه طلایی - نوشته‌اند. در این قسمت، ۱۰ برگه، معادل با بیست صفحه (از برگه ۲۹۵ تا ۳۰۴؛ ص ۵۸۸-۶۰۸) با همین خط وجود دارد. (به نظر می‌رسد بخش‌هایی از این نسخه در مجموعه خلیلی باشد)

کاتب آخر - که وی را کاتب ج می‌نامیم - تنها ۴ برگه - دو برگ در آغاز مصحف، و دو برگ در پایان مصحف - را نگاه داشته است. برگه ۱ پشت، برگه ۲ رو و پشت (از آغاز سوره فاتحة تا بقرة، ۲۴)، برگه ۳۰۵ (ص ۶۰۹-۶۱۰) (از آیه ۲ سوره لیل تا آیه ۶ سوره ضحی) و برگه ۶۰۸ (صفحات ۶۱۵-۶۱۶) (سوره‌های عصر، همزة، فیل، قریش، ماعون و کوثر، آیه ۱) با این دستخط نوشته شده است. خط این کاتب درشت‌تر از خط کاتب ب و نزدیک به خط کاتب الف است، اما سرسوره‌ها در این بخش، همانند کاتب ب، با رنگ قرمز - نه طلایی - مشخص شده‌اند. این کاتب علاوه بر اشاره به نام و تعداد آیات هر سوره، با عباراتی درست از نظر عربی، مکی یا مدنی بوده آن سوره را نیز مشخص می‌کند. مثلاً می‌نویسد: «الهمزة مکية و أنها تسع آیات» (برگه ۳۰۸ رو)؛ «الفاتحة مکية و أنها سبع آیات» (برگه ۱ پشت)؛ «البقرة مائتان و ست و ثمانون آیه» (برگه ۱ پشت). این کاتب از هیچ نشانه عد الای و نیز علامات تخمیس و تعشیر استفاده نمی‌کند، و اعراب‌گذاری‌اش با استفاده از نقطه‌های قرمز رنگ کاملاً مغلوط، و نشانه بی‌اطلاعی او از نظام ابوالاسودی است.

افتادگی و جابجایی اندکی در اوراق نسخه به چشم می خورد. مثلاً بعد از صفحه ۱۸ «آیه» *لهم فی الدنيا خزی*، بقره، (۱۱۴)، یک برگ افتاده است. این برگ، حاوی آیات بقره، ۱۱۴-۱۲۸، اشتهاً در میانه سورۀ انعام (صفحات ۱۳۳ و ۱۳۴) قرار گرفته است. همچنین پیش از صفحه ۱۹ «آیه» *ولا تسئلون عما كانوا يعملون* بقره، (۱۴۱)، یک برگ حاوی آیات ۱۲۸-۱۴۱ بقره مفقود است که آن را در جای دیگری از این نسخه نمی یابیم. نیز ما بین صفحه ۳۸۰ و ۳۸۱، یک برگ افتاده است. این برگ حاوی آیات «لا یؤمنون» (شعراء، ۲۰۱) تا «العزیز الحکیم» (نمل، ۹) بوده است.

ویژگی های کلی خط کاتب

نوع خط کوفی در این نسخه را می توان در رده B II از تقسیمات فرانسوا دروش طبقه بندی کرد. نسخه به خط کوفی با دانگ قلم نسبتاً ریز کتابت شده است. خط کوفی آن از سادگی بسیار زیادی برخوردار است. برخلاف کوفی نویسان حرفه ای در قرون دوم و سوم هجری، کاتب نسخه حرم امام علی علیه السلام در نگارش حروف و کلمات و سطر بندی، بسیار ساده و ابتدایی عمل می کند و چندان در بند زیبایی و ظرافت نیست. فاصله میان سطور بسیار نزدیک است و همین امر سبب شده است بسیاری از حروف در دو سطر متوالی، درهم فرو رفته شوند. اندازه سطور نیز برعکس عموم کاتبان حرفه ای در خط کوفی، غالباً به دقت تراز نشده (برای نمونه صفحات ۵۴، ۳۲۷ و ۳۵۲) و استقامت سطور نیز رعایت نشده است (مثلاً در صفحات ۳۷۴ و ۵۳۲). کاتب همچنین در سطر بندی خود، از تکنیک «مشق» (یا همان کشیدگی بدنه افقی حروف) استفاده نمی کند. تنها نمونه بهره گیری از «مشق» در کتابت عبارت «واصطنعتک» (طه، ۴۱) در ص ۳۱۸ رخ داده است که تقریباً تمام کاتبان قرآن کوفی از سده دوم به بعد در این آیه چنین کرده اند.

به طور طبیعی، کتابت این نسخه همانند بسیاری از نسخه های قرآنی کهن از نوع کتابت پیوسته (*scrip-tio continua*) است. این ویژگی از نخستین نمونه های مصحف نگاری قرآنی پدید آمده و تا قرن ها ادامه یافته است. از این رو، کتابت پیوسته در مصاحف حجازی و سایر مصاحف به خط کوفی مشترک است. در این شیوه از کتابت به فضای میان کلمات و داخل کلمه، در جایی که حروف به هم متصل نیستند، چندان اهمیت داده نمی شود. در حقیقت مجموعه های حروف به شکل تقریباً منظمی در صفحه پراکنده شده اند. احتمال شکسته شدن یک کلمه در پایان سطر در صورت لزوم، از تبعات این روش است. منشأ این شیوه را احتمالاً باید در روش «پیوسته نگاری» (*scriptio continua*) مربوط به دوران باستان متأخر جستجو کرد که نمونه هایش در بسیاری از مصاحف یهودی و مسیحی آن روزگار باقی مانده است. پ^{۱۱} کتابت پیوسته در دوره های مختلف تحولاتی اندک یافته است. فی المثل در

۱۱. برای شرحی کامل تر در خصوص این سنت کهن در پیوسته نگاری نک: مرتضی کریمی نیا، «نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۰). قرآن کوفی ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران، و دیگر پاره مسروقه آن در موزه پارس (شیراز): طغیان علیه «کتابت پیوسته» در قرآن نویسی کوفی»، آینه پژوهش، سال ۳۱، ش ۴ / پیاپی ۱۸۴، مهر و آبان ۱۳۹۹، ص ۱۷۷، ۱۱۱، و به ویژه صفحات: ۱۵۰، ۱۴۶.

مصاحف اولیه (عمدتاً حجازی)، به ندرت کلمه‌ای در پایان صفحه شکسته می‌شود تا ادامه آن در صفحه بعدی نوشته شود، اما این امر در مصاحف کوفی از نیمه قرن دوم و قرون سوم به بعد بسیار فراوان است و طبیعی است که در مصحف نجف نیز نمونه‌های آن فراوان است. برای نمونه نگاه کنید به کلمه «تشکرون» در دو صفحه ۶۵ و ۶۶؛ و عبارت «تدخلوا الجنة» در دو صفحه ۶۷ و ۶۸.

به جز این، در نگارش سطرها، هرگاه در انتهای سطر اندکی جای خالی باقی می‌ماند، کاتب آن را با گذاشتن دو نقطه (شبيه به دو خط مورب در تنوین کسره:) و گاه یک نقطه پُر می‌کند (ص ۱۸ سطر ۹ و ۱۰؛ ص ۸۸، سطر ۴ و ۵؛ ص ۱۰۸ و ۱۱۰ مکرر). به ندرت، وی این جای خالی را با گذاشتن یک خط تیره پر کرده است: مثلاً ص ۸۰، سطر ۵؛ ص ۲۱۴، سطر ۶؛ ص ۱۲۱، سطر ۱؛ ص ۱۳۶، سطر آخر. این نمونه از پرکننده سطر در موارد زیادی در انتهای سطور آمده است، اما گهگاه در ابتدای سطر (مثلاً در ص ۱۶، سطر ۴) و گاه حتی در وسط یک کلمه (مثلاً در ص ۷۵، سطر ۶: در عبارت «بما ا-توا») نیز، از علامت خط تیره (-) استفاده شده است تا فضای خالی به وجود آمده پُر شود و مانع از نگارش بعدی بشود.

نسخه‌های مشابه با مصحف نجف

با بررسی فرم کتابت، نوع خط کوفی و شیوه علامت گذاری در نسخه حرم امام علی علیه السلام، و مقایسه آن با سایر نسخه‌های کوفی کهن، من به چندین نسخه کوفی دیگر در کتابخانه‌ها و موزه‌های جهان دست یافته‌ام که شباهتی کامل یا نسبتاً زیاد با نسخه نجف اشرف دارند. من تصاویر برخی از این آثار قرآنی را جهت مقایسه با دستخط و فرم مصحف نجف در اینجا می‌آورم. مهم‌ترین این آثار را باید دو نسخه شماره ۲۰ در کتابخانه فاتح (استانبول)، و نسخه شماره Or. 6814 در کتابخانه دانشگاه لایدن دانست که شباهت تام و تمام با قرآن نجف دارند. در این میان، قرآن شماره Or. 6814 در لایدن، نسخه‌ای ۱۶ سطری (حاوی تنها ۳۹ برگ) است که اریک فون شربلینگ (درگذشته ۱۹۴۵ م)، مالک سوئدی یک عتیقه فروشی در اوخست‌خیست (Oegstgeest) در جنوب هلند آن را در سال ۱۹۳۸ میلادی به کتابخانه دانشگاه لایدن فروخته است.^{۱۲} آزمایش کربن ۱۴ بر روی این نسخه که در چارچوب پروژه آلمانی فرانسوی کورائیکا (coranica) صورت گرفته، در سطح دو انحراف معیار (۵۲)، آن را با احتمال بالاتر از ۹۵٪ متعلق به بازه زمانی ۶۸۰-۷۹۸ میلادی دانسته است.^{۱۳} تفاوت نسخه دانشگاه لایدن با مصحف نجف در اندازه برگه‌ها و شکل سرسوره‌هاست. مصحف نجف در قطع ۱۸,۲×۱۲,۳ و نسخه لایدن در قطع ۱۶,۳×۱۰,۳ سانتی متر است. سرسوره‌ها در مصحف نجف به قلم زر، و در نسخه لایدن به قلم سنگرف است.

12 . Witkam, Jan Just, p. 311.

13 . Marx, Michael Josef Marx and Tobias J. Jocham, p. 216.

تصویر ۳: تصویری از آغاز سوره مؤمنون در «مصحف نجف» در کتابخانه حرم امام علی علیه السلام

تصویر ۴: نسخه شماره 6814 Or. در کتابخانه دانشگاه لایپن

تصویر ۵: نسخه شماره ۲۰ در کتابخانه فاتح (استانبول)

تصویر ۶: نسخه (Arabe 5103(b) در کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)

تصویر ۷: نسخه Yahuda Ms.Ar.972 در کتابخانه ملی اسرائیل (بیت المقدس)

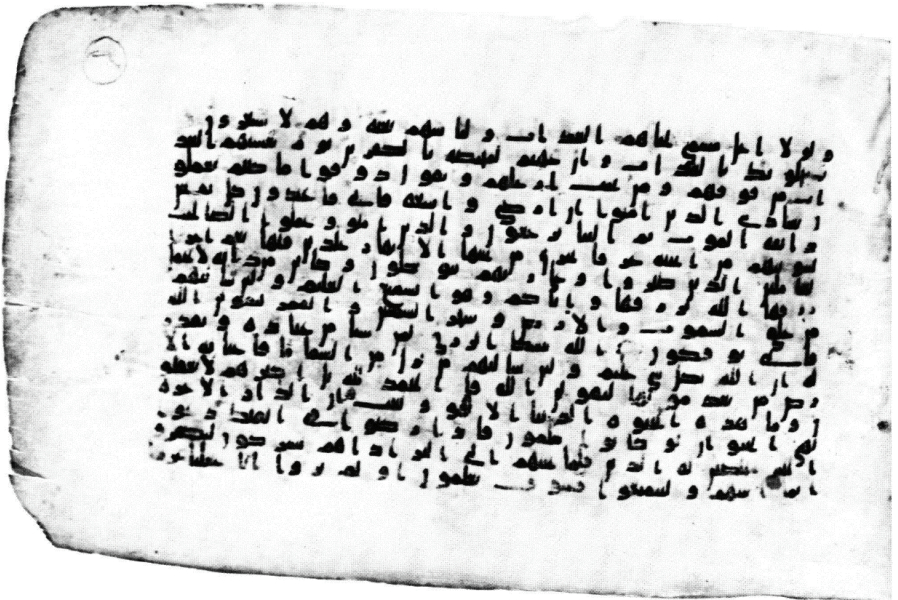
تصویر ۸: برگه از قرآن منسوب به خط امام زین العابدین علیه السلام در موزه آثار فرهنگی و نسخ خطی دکتر محمدصادق محفوظی (تهران)

تصویر ۹: نسخه ۱۰۱ Marcel در کتابخانه ملی روسیه (سن پترزبورگ)

تصویر ۱۰: برگه فروخته شده با شماره ۲۰۷ در حراج ساتبیز (۲۲-۲۳ می ۱۹۸۶)

چند نسخه دیگر کوفی را می توان به نسخه نجف بسیار نزدیک و مشابه دانست. این نسخه ها عبارتند از: دو نسخه به شماره های 5122 Arabe و 5103(b) Arabe در کتابخانه ملی فرانسه (پاریس)؛ نسخه Yahuda Ms.Ar.972 در کتابخانه ملی اسرائیل (بیت المقدس)؛ نسخه Marcel101 در کتابخانه ملی روسیه (سن پترزبورگ)؛ نسخه قرآن شماره ۳۵۴۹ در کتابخانه آستان قدس رضوی؛ یک برگ قرآن کوفی ۱۵ سطری به شماره ۱۲۶۲۱ در کتابخانه آستان قدس رضوی؛ برگگی از قرآن بر روی پوست منسوب به خط امام زین العابدین علیه السلام در موزه آثار فرهنگی و نسخ خطی دکتر محمدصادق محفوظی (تهران)؛^{۱۴} برگه فروخته شده با شماره ۲۰۷ در حراج ساتینز (۲۲-۲۳ می ۱۹۸۶)؛ برگه فروخته با شماره ۱۲ در حراج کریستیز (۱۵ اکتبر ۲۰۰۲)؛ برگه فروخته شده با شماره ۲ در حراج بنهامز (۱۵ آوریل ۲۰۱۰). مقایسه جزئیات این نسخه های مشابه برای دست یافتن به نشانه هایی از قواعد یکسان در کتابت متن قرآن و کتاب آرایبی قرآن های مختلف کوفی در سده های نخست امری بایسته است، اما در مجال نوشتار کنونی نمی گنجد.

عدالآی و بسمله:

کهن ترین نسخه های قرآنی که با رسم حجازی (مائل) و در قطع عمودی کتابت شده اند، تقریباً همگی نشانه هایی را برای جداسازی آیات به کار می گیرند. این امر شامل بسمله هم می شود و اغلب این مصاحف کهن، بسمله را نیز آیه ای جدا می شمارند. نشانه شمارش آیات معمولاً از چند نقطه به صورت مثلثی ۵ یا ۶ نقطه ای یا ستونی از چند نقطه بر روی هم یا خطی مورب تشکیل شده است. بدین طریق می توان پایان هر آیه را از ابتدای آیه بعد تشخیص داد. به دلایل مختلف، از میانه قرن دوم این امر در کتابت مصاحف قرآنی به تدریج متوقف می شود و کاتبان قرآنی در قرون بعدی، آیات قرآن را بدون نشانه عدالآی می نویسند. بعدها - و در مواردی در قرن سوم و چهارم، همزمان با کتابت نسخه - کسانی این مصاحف مجرد از علامت پایان آیه را تخمیس و تعشیر می کنند؛ یعنی دسته های ۵ تایی و ۱۰ تایی آیات را با علائمی خاص مشخص می کنند.

در سراسر این نسخه (مصحف نجف) علائم پایان آیه یا جداکننده آیات وجود ندارد، اما تخمیس و تعشیر یعنی شمارش پنج تایی و ده تایی آیات با علامات خاصی مشخص شده است. با این همه، باید اشاره کنیم که علائم تخمیس و تعشیر تنها در بخش کتابت شده به خط کاتب الف (یعنی بدنه اصلی مصحف) دیده می شود، اما در بخش های کتابت شده به دست کاتب ب و کاتب ج، چنین علائمی وجود ندارد. بر این اساس، با شمارش آیات هر سوره، و دقت در علائم تخمیس و تعشیر، می توان دریافت که بسمله در این مصحف به جز در سوره فاتحه، آیه مستقل شمرده نشده است. مثلاً علامت تخمیس در آغاز سوره جن (ص ۵۳۳) در پایان آیه «عَلَّمَهُ شَدِيدُ الْقُوَى» قرار داده شده و این به معنای عدم محاسبه بسمله به عنوان آیه نخست است.

به طریقی دیگر نیز می توان در باب جزئیت بسملة در کتابت این مصحف داوری کرد. در آغاز تمام سوره ها، نام سوره همراه با تعداد آیات آن ذکر شده است. در برخی نمونه ها، از جمله در برخی سوره های پایانی قرآن، شمارش آیات بدون محاسبه بسملة صورت گرفته است. مثلاً سوره جن دارای ۶۱ آیه، قیامة دارای ۳۹ آیه، زلزله دارای ۷ آیه، و بینه دارای ۷ آیه شمرده شده است. اگر عدّ الآی کوفی (در مصحف قاهره یا مدینه) را در نظر داشته باشیم و بخواهیم بسملة را نیز آیه به شمار آوریم، باید سوره جن را ۶۳ آیه، قیامة را ۴۱ آیه، زلزله را ۹ آیه، و بینه را نیز ۹ آیه بدانیم. از اینجا می توان دریافت که کاتب این نسخه، بسملة را جز در سوره فاتحه در شمار آیات سوره محاسبه نکرده است. علاوه بر بسملة، گاه برخی حروف مقطعه در آغاز سوره ها نیز آیه مستقل محاسبه نشده است. مثلاً در سوره طه، علامت تخمیس بعد از کلمه «تحت الثری» (آیه ششم) قرار داده شده و این نشان می دهد که کاتب، «طه» را آیه مستقل به شمار نیاورده است. همچنین است در آغاز سوره مریم، علامت تخمیس بعد از رضیاً (آیه ششم) قرار گرفته است. این امر نشان می دهد که تخمیس و تعشیر نسخه و شمارش آیات آن بنا بر مکتب کوفی انجام نگرفته است.

جدول زیر نشان می دهد که کاتب و مذهب نسخه هر یک از سوره های قرآن را حاوی چند آیه دانسته اند. بررسی ۲۵ نمونه زیر، در جدول شماره ۱، نیک نشان می دهد نظام عدّ الآی در مصحف نجف، مطابقت صد در صد با نظام شمارش آیات بصری دارد. این امر در اغلب نسخه های کوفی قرون دوم تا چهارم هجری و نیز در سایر نسخه ها غیر کوفی تا قرن ها رایج و متعارف بوده است.

جدول ۱: تعداد آیات ذکر شده (بر اساس نظام بصری) در آغاز هر سوره در مصحف نجف و مقایسه آن با نظام های مختلف عدّ الآی

نام سوره	تعداد آیات در نظام کوفی	تعداد آیات ذکر شده در آغاز هر سوره در نسخه نجف	مطابق با نظام شمارش آیات در:
آل عمران	۲۰۰	۲۰۰	همه شهرها
نساء	۱۷۶	۱۷۵	بصره، مکه، مدینه
مائدة	۱۲۰	۱۲۳	بصره
انعام	۱۶۵	۱۶۶	بصره، شام
اعراف	۲۰۶	۲۰۵	بصره، شام
انفال	۷۵	۷۶	بصره، مکه، مدینه
توبة	۱۲۹	۱۳۰	همه شهرها جز کوفه
یونس	۱۰۹	۱۰۹	همه جز دمشق و حمص

هود	۱۲۳	۱۲۱	بصره، مکه، مدینه ثانی
یوسف	۱۱۱	۱۱۱	همه شهرها
رعد	۴۳	۴۵	بصره
ابراهیم	۵۲	۵۱	بصره
حجر	۹۹	۹۹	همه شهرها
نحل	۱۲۸	۱۲۸	همه شهرها
اسراء	۱۱۱	۱۱۰	همه شهرها جز کوفه
کهف	۱۱۰	۱۱۱	بصره
مریم	۹۸	۹۸	همه جز مکه و مدینه ثانی
طه	۱۳۵	۱۳۲	بصره
انبیاء	۱۱۲	۱۱۱	همه شهرها جز کوفه
حج	۷۸	۷۵	بصره
مؤمنون	۱۱۸	۱۱۹	بصره، دمشق، مکه، مدینه
نور	۶۴	۶۴	بصره، کوفه، دمشق
فرقان	۷۷	۷۷	همه شهرها
شعراء	۲۲۷	۲۲۶	بصره، مکه، مدینه ثانی

تذهیب و سرسوره‌ها:

مصحف نجف از تذهیب‌های رایج خالی است. سرسوره‌ها بسیار ساده‌اند. بر خلاف قرآن‌های کهن حجازی (یا مایل) از قرن اول هجری، هیچ‌گاه در این نسخه میان دو سوره، یک سطر خالی فاصل قرار داده نشده؛ و برخلاف قرآن‌های کوفی متأخر، از هیچ قاب مستطیل شکلی هم برای مشخص کردن آغاز سوره جدید استفاده نشده است. در آغاز هر سوره (نام و تعداد آیات سوره) تنها با رنگ طلایی کتابت شده است. پس از پایان هر سوره، بلافاصله نام سوره بعدی همراه با تعداد آیات آن با قلم کوفی و به رنگ زر ذکر می‌شود. اگر سطر بیشتر از نیمی سطر خالی مانده باشد، در همان سطر این کار انجام می‌شود؛ اما چنانچه باقی مانده سطر برای این کار کافی نباشد، کاتب آن را خالی رها کرده، و در آغاز سطر بعدی به نام سوره و تعداد آیات آن اشاره می‌کند. در سراسر این نسخه، تنها در سه جا، تذهیب آغازین سوره به تزیینی نخل وار در حاشیه صفحه متصل شده است: نخست در ص ۳۰۸، برگه ۱۵۴ پشت در سرآغاز سوره مریم؛ و دوتای دیگر در ص ۶۱۴، برگه ۳۰۷ پشت، در آغاز دو سوره قارعه و تکاثر. همچنان‌که گذشت، سرسوره‌ها در بخش الحاقی (کتابت شده به خط کاتب ب و ج) با رنگ قرمز نوشته شده‌اند.

تصویر ۱۱: نمونه تذهیب موجود در حاشیه سرآغاز سوره مریم، در مصحف نجف ص ۳۰۸؛ برگه ۱۵۴ پشت

تصویر ۱۲: نمونه تذهیب موجود در حاشیه سرآغاز دو سوره قارعة و تکوین، در مصحف نجف ص ۶۱۴، برگه ۳۰۷ پشت

تعشیر آیات (دسته بندی کردن ده تایی آیات) با دایره های زرانود انجام گرفته است که در آن دو یا سه دایره متحد المركز همراه با نقطه هایی رنگی (معمولاً ۸ نقطه) در اطراف دایره بزرگ تر دیده می شود. همچنین برای تخمیس آیات، از حرف «ها» به نشانه عدد پنج در حساب ابجد، همانند بسیاری از قرآن های کوفی کهن استفاده شده است. کسی که آیات قرآن را تعشیر و تخمیس کرده، همان فردی است که سرسوره ها را با قلم زر نوشته است. این نکته را از مقایسه سرسوره ها با نشانهای زرین تخمیس و تعشیر (مثلاً سرسوره انفال در ص ۱۷۹) می توان دریافت. از آنجا که در این نسخه ظاهراً هیچ نقطه به کار نرفته است، علائم عدّ الای یا پایانه آیات وجود ندارد، نشان های تخمیس و تعشیر، تذهیب ها و سرسوره ها همگی با رنگ طلایی متأخر از زمان کتابت اصل آیات هستند، می توان نتیجه گرفت که نسخه حاضر متعلق به دوره ای است که کاتبان در صدد تجرید مصحف از هر علامت غیر قرآن بوده اند. این امر ما را به نیمه دوم قرن دوم و بعد از آن می رساند.

بخش بندی مصحف:

مصاحف قدیم قرآنی بخش بندی های مختلف داشته اند که به تقسیمات قرآنی معروف است. تقسیم بندی قرآن و صحافی قرآن در دو پاره؛ تقسیم بندی به ۴ پاره، تقسیم بندی به ۳۰ جزء؛ و تقسیم بندی به هفت پاره از معروف ترین آنهاست. به جز این، در یک مصحف یکپارچه و واحد، غالباً مواضع تقسیم بندی قرآن به سه، چهار، پنج، شش، هفت، هشت، نه یا ده و چهارده بخش معین می شده است.^{۱۵} تنها تقسیمی که در مصحف حاضر صورت گرفته و معین شده، تقسیم هفت پاره یا هفت شُبع قرآن (جمع: أسباع) است. این علائم در هفت موضع در حاشیه مصحف نجف با رنگ طلایی قرار گرفته است. بر این اساس، هفت شُبع مصحف حاضر چنین است:

* ابتدای قرآن کریم تا پایان آیه ۶۱ سوره نساء (... یصدون عنک صدودا)؛ برگه ۴۴ پشت، ص ۸۸.

* از آیه ۶۲ سوره نساء تا پایان آیه ۱۷۰ سوره اعراف (... انا لانضیع اجر المصلحین)؛ برگه ۸۷ رو، ص ۱۷۵.

* از آیه ۱۷۱ سوره اعراف تا پایان آیه ۲۵ سوره ابراهیم (... لعلهم یتذکرون)؛ برگه ۱۳۱ رو، ص ۲۶۱ (تصویر ش ۱۳).

* از آیه ۲۶ سوره ابراهیم تا آیه ۵۵ سوره مؤمنون (... ایحسبون انما نمدهم به من مال وبنین...); برگه ۱۷۳ رو؛ ص ۳۴۹.

* از آیه ۵۶ سوره مؤمنون تا پایان آیه ۲۰ سوره سبا (... فاتبعوه الا فریقا من المؤمنین)؛ برگه ۲۱۸ پشت، ص ۴۳۶.

* آیه ۲۱ سوره سبا تا آخر سوره فتح؛ برگه ۲۶۱ رو؛ ص ۵۲۲.

۱۵. یکی از نسخه های کامل برجای مانده از قرآن به خط کوفی از سده دوم هجری که تمام اجزای فوق (جز تقسیم بندی چهارده بخشی) را می توان در آن یافت، نسخه شماره ۴۲۵۱ در موزه ملی ایران است.

* از آغاز سوره حجرات تا آخر قرآن کریم؛ برگه ۲۰۹ رو؛ ص ۶۱۷.

این تقسیم بندی مطابق با قدیم ترین دیدگاه دانشمندان علوم قرآنی در تعیین جای دقیق اسباع هفتگانه است. ابن ابی داود سجستانی آن را در روایات مختلف از کسانی چون حمزه بن حبيب زیات در قرن دوم هجری نقل می کند و در سده پنجم تا هفتم هجری نیز عیناً در آثار کسانی چون ابوعمرو دانی و علم الدین سخاوی انعکاس یافته است.^{۱۶} با این حال، صورت های دیگری از تقسیم بندی هفتگانه قرآن در مصادر قدیم و نیز در مصاحف کتابت شده تا سده های هشتم و نهم هجری یافت می شود. فی المثل زرکشی در سده هشتم هجری، انتهای هفت قسمت قرآن را در کتاب خود به این صورت نقل کرده است: (سُبُع اول) حرف دال در آیه ۵۵ سوره نساء: «فمنهم من آمن به ومنهم من صد عنه»؛ (سُبُع دوم) حرف تاء در آیه ۱۴۷ سوره اعراف: «حبطت اعمالهم»؛ (سُبُع سوم) الف دوم در کلمه «أُكَلِّهَا» از آیه ۳۵ سوره رعد؛ (سُبُع چهارم) حرف الف در: «جعلنا منسكا» حج، آیه ۶۷ یا حج، آیه ۳۴. (سُبُع پنجم) حرف هاء در «وما كان لمؤمن ولا مؤمنة» احزاب، ۳۶. (سُبُع ششم) حرف واو در «الظانين بالله ظن السوء» فتح، ۶. (سُبُع هفتم) تا آخر قرآن.^{۱۷}

رسم یا هجای مصحف نجف:

مسئله هجاء المصحف یا شیوه رسم و املاي کلمات در نسخه های کهن قرآنی از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است. معروف است که رسم صحیح کلمات قرآن در مصاحف مختلف بر پایه رسم عثمانی بوده است. جزییات دقیق این رسم را (که به آن رسم عثمانی اطلاق می شود) برخی عالمان اسلامی چون مهدوی، ابوعمرو دانی و ابوداود سلیمان بن نجاح در آثار خود در قرن پنجم ثبت کرده اند. تفاوت مهم این گونه رسم قرآنی با املاي رایج کنونی کلمات در زبان عربی (که به آن رسم قیاسی یا رسم املايي گفته می شود) این است که کاستی یا فزونی حروف متعدد در آن هست که سبب شده رسم عثمانی در بسیاری موارد استثنا بردار شود. مصاحف رسمی کنونی، یعنی اغلب قرآن های چاپی مختلف کشورهای اسلامی مانند مصحف قاهره، مصحف مدینه و مانند آن، عمدتاً قواعد رسم خود را بر پایه گزارش های رسم عثمانی در آثار ابوعمرو دانی و ابوداود سلیمان بن نجاح مبتنی کرده اند. اما باید به یاد داشته باشیم که هیچ یک از مصاحف قرآنی کهن در قرون نخست که امروزه در اختیار ماست، با رسم و املاي کنونی و رایج (موسوم به رسم عثمانی) مطابقت صد در صد ندارند. این امر به ویژه در ثبت یا حذف الف، شیوه کتابت همزه، نحوه نگارش واو و یاء بسیار مشهود است.

مصحف نجف نیز در چنین مداري قرار می گیرد. در بسیاری موارد رسم کلمات در این نسخه، از

۱۶. ابن ابی داود السجستانی، المصاحف، ص ۲۸۰؛ نیز نک. ابوعمرو دانی، البیان فی عدّ آی القرآن، ص ۳۰۴، ۳۰۳؛ علی بن محمد سخاوی، جمال القراء وکمال الإقراء، ج ۱، ص ۱۲۷.
۱۷. زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۵۰.

شیوه ناقص و متداول در رسم عثمانی پیروی می‌کند. مثلاً کلماتی مانند کتب، خلدین، السموت، الصلحت، ابرهیم، اسمعیل، اسریل، ... تقریباً بدون استثنا همواره با حذف الف و املائی ناقص و مطابق با رسم عثمانی نوشته شده‌اند.^{۱۸} اما این مطابقت و متابعت صد در صد نیست. از این رو در آن، مواردی می‌یابیم که برخلاف رسم عثمانی (در مصحف قاهره)، با اثبات الف و به املائی کامل کتابت شده است. فی‌المثل در مصحف نجف، کلماتی مانند جنات، الانهار، نصاری، تجارة، أبصار، صراط، ثمرات، واحد،^{۱۹} و رواسی، برخلاف رسم عثمانی (در مصحف قاهره)، همواره با املائی کامل و همراه با الف نوشته شده‌اند؛ در مقابل، کلماتی چون امام، هنالک، أسباط، شیاطین و برخلاف رسم عثمانی (در مصحف قاهره)، به حذف الف و به صورت ام، هنلک، أسبط، و شیطین نوشته شده‌اند. در اینجا ضمن تأکید بر اینکه مصحف نجف در مجموع به شیوه رسم عثمانی بسیار نزدیک‌تر از شیوه رسم قیاسی و املائی است، به فهرستی گزیده از برخی موارد در مصحف نجف اشاره می‌کنم. مطابقت با رسم عثمانی ندارند. روشن است که این امر در عموم نسخه‌های کوفی کهن دیده می‌شود و مصحف نجف از این نظر در قرآن نویسی سده‌های دوم و سوم هجری استثنا نیست.

فهرستی گزیده از برخی موارد در مصحف نجف که برخلاف رسم عثمانی (در مصحف قاهره یا امیری)، کلمات با املائی کامل و به اثبات الف نوشته شده‌اند، حال آنکه رسم عثمانی آنها را با حذف الف می‌شناسد: صراط (فاتحة، ۶)، ص ۲؛ صراط (فاتحة، ۷)، ص ۲؛ رزقناهم (بقرة، ۳)، ص ۲؛ یخادعون الله (بقرة، ۹)، ص ۳؛ شیاطینهم (بقرة، ۱۴)، ص ۳؛ تجارتهم (بقرة، ۱۶)، ص ۳؛ فراشاً (بقرة، ۲۲)، ص ۴؛ الثمرات (بقرة، ۲۲)، ص ۴؛ جنات (بقرة، ۲۵)، ص ۵؛ الانهار (بقرة، ۲۵)، ص ۵؛ فأحیاکم (بقرة، ۲۸)، ص ۵؛ مواقیت (بقرة، ۱۸۹)، ص ۲۷؛ والدة (بقرة، ۲۳۳)، ص ۳۶؛ البینات (بقرة، ۲۵۳)، ص ۴۰ (در همین آیه، مجدداً بینت آمده است)؛ الأنهار (بقرة، ۲۶۶)، ص ۴۳؛ در نحل، ۱۵، ص ۲۷۱؛ برعکس نسخه رسمی کامل (انهاراً) آمده است. الثمرات (بقرة، ۲۶۶)، ص ۴۴؛ تجارة (بقرة، ۲۸۲)، ص ۴۷؛ فواحدة (نساء، ۴)، ص ۷۷؛ واحدة (نساء، ۱۱)، ص ۷۸؛ الفاحشة (نساء، ۱۵)، ص ۸۰؛ بفاحشة (نساء، ۱۹)، ص ۸۰؛ تجارة (نساء، ۲۹)، ص ۸۲؛ موالی (نساء، ۳۳)، ص ۸۳؛ قوامون (نساء، ۳۴)، ص ۸۳؛ جنات (نساء، ۵۷)، ص ۸۷؛ جنات (نساء، ۱۲۲)، ص ۹۷؛ واسعاً (نساء، ۱۳۰)، ص ۹۹؛ البینات (نساء، ۱۵۳)، ص ۱۰۲؛ صراطاً (نساء، ۱۷۵)، ص ۱۰۵؛ صراط (مائدة، ۱۶)، ص ۱۱۰؛ قاعدون (مائدة، ۲۳)، ص ۱۱۱؛ غالبون (مائدة، ۲۴)، ص ۱۱۱؛ خلاف (مائدة، ۳۳) ص ۱۱۳؛ النصاری (ماندة، ۵۱)، ص ۱۱۶؛ جنات (مائدة، ۶۵)، ص ۱۱۸؛ جنات تجری من تحتها الأنهار (مائدة،

۱۸. در مواردی بسیار محدود (مثلاً در ص ۴۵۸، صافات، ۱۵۷)، "کتب" با اثبات الف (کتاب) نوشته شده، که علت آن، قرار گرفتن کلمه در انتهای سطر بوده است. از آنجا که کاتب فضای کافی برای نوشتن حرف ب نداشته، به‌ناچار با گذاشتن الف، کلمه را شکسته، و حرف ب را در سطر بعد نوشته است.

۱۹. کلمه «فحد» تنها در یک جا در مصحف نجف، صفحه ۱۷۸ (الأعراف، ۱۸۹) مطابق با رسم عثمانی و به حذف الف نوشته شده است.

(۸۵)، ص ۱۲۲؛ بالغ الكعبة (مائدة، ۹۵)، ص ۱۲۴؛ جنات تجرى من تحتها الأنهار خالدین (مائدة، ۱۱۹)، ص ۱۲۸؛ الأنهار (انعام، ۶)، ص ۱۲۹؛ صراط (انعام، ۳۹)، ص ۱۳۵؛ ابواب (انعام، ۴۴) ص ۱۳۵؛ ابصار (انعام، ۴۶)، ص ۱۳۶؛ عالم (انعام، ۷۳)، ص ۱۳۹؛ صراط (انعام، ۸۷)، ص ۱۴۱؛ غمرات (انعام، ۹۳)، ص ۱۴۲؛ بنات (انعام، ۱۰۰)، ص ۱۴۳؛ الابصار (انعام، ۱۰۳)، ص ۱۴۴؛ ابصار (انعام، ۱۱۰)، ص ۱۴۴؛ صراط (انعام، ۱۲۶)، ص ۱۴۷؛ بغافل (انعام، ۱۳۲)، ص ۱۴۸؛ مكنتكم (انعام، ۱۳۵)، ص ۱۴۸؛ عاقبة (انعام، ۱۳۵)، ص ۱۴۸؛ الأنعام (انعام، ۱۳۶)، ص ۱۴۸؛ انعام سه بار (انعام، ۱۳۸)، ص ۱۴۸؛ الأنعام (انعام، ۱۳۹)، ص ۱۴۹؛ جنات (انعام، ۱۴۱)، ص ۱۴۹؛ ازواج (انعام، ۱۴۳)، ص ۱۴۹؛ صراطی (انعام، ۱۵۳)، ص ۱۵۱؛ عابدين (انبیاء، ۱۰۶)، ص ۳۳۵؛ لحافظون (حجر، ۹)، ص ۲۶۵.

در مقابل، به فهرستی گزیده از برخی موارد در مصحف نجف اشاره می‌کنم که برخلاف رسم عثمانی (در مصحف قاهره یا امیری)، کلمات با املاى ناقص و به حذف الف نوشته شده‌اند، حال آنکه رسم عثمانی آنها را با اثبات الف می‌شناسد: جعل (بقرة، ۳۰)؛ اخرج اهله (بقرة، ۲۱۷)، ص ۳۲؛ كُفِر (بقرة، ۲۱۷)، ص ۳۲؛ هَجَرُوا (بقرة، ۲۱۸)، ص ۳۲؛ اصْلَح (بقرة، ۲۲۰)، ص ۳۳؛ تَخْلَطُوهُمْ (بقرة، ۲۲۰)، ص ۳۳؛ مَرَّتِن (بقرة، ۲۲۹)، ص ۳۴؛ الأَنْ يَخْفَا حُدُودَ اللَّهِ (بقرة، ۲۲۹)، ص ۳۴؛ حَوْلِينَ كَمَلِينَ (بقرة، ۲۳۳)، ص ۳۶؛ الرُّضْعَةَ (بقرة، ۲۳۳)، ص ۳۶؛ فَضَلَا (بقرة، ۲۳۳)، ص ۳۶؛ تَشُور (بقرة، ۲۳۳)، ص ۳۶؛ فِرْجَالًا اَوْ رِكْبَانًا (بقرة، ۲۳۹)، ص ۳۷؛ يَضْعَفُهُ لَهٗ اَضْعَافًا (بقرة، ۲۴۵)، ص ۳۸ (اولی مطابق مصحف قاهره است)؛ دِيرِنَا وَاَبْنَتِنَا (بقرة، ۲۴۶)، ص ۳۸ (اولی مطابق مصحف قاهره است)؛ طَلُوت (بقرة، ۲۴۷)، ص ۳۹ (در آیه ۲۴۹ همین سوره، طالوت آمده است)؛ الثبوت (بقرة، ۲۴۷)، ص ۳۹؛ جوزه (بقرة، ۲۴۹)، ص ۳۹؛ لِجَلُوت (بقرة، ۲۵۰)، ص ۴۰ (در آیه ۲۴۹ همین سوره، جالوت آمده است)؛ جَلُوت (بقرة، ۲۵۱)، ص ۴۰؛ فَأَمَّتْهُ (بقرة، ۲۵۹)، ص ۴۲؛ حِمْرُك (بقرة، ۲۵۹)، ص ۴۲؛ صَفُون (بقرة، ۲۶۴)، ص ۴۳؛ فَأَصْبَه (بقرة، ۲۶۴)، ص ۴۳؛ أَصْبَهَا (بقرة، ۲۶۵)، ص ۴۳؛ أَعْنَب (بقرة، ۲۶۶)، ص ۴۳؛ وَأَصْبَه (بقرة، ۲۶۶)، ص ۴۴؛ فَأَصْبَهَا إِعْصِر (بقرة، ۲۶۶)، ص ۴۴؛ الْجَهْل (بقرة، ۲۷۳)، ص ۴۵؛ إِلْحَفًا (بقرة، ۲۷۳)، ص ۴۵؛ عَلَنِيَةَ (بقرة، ۲۷۴)، ص ۴۵؛ تَدِينْتُمْ (بقرة، ۲۸۲)، ص ۴۶؛ كُتِب (بقرة، ۲۸۲)، ص ۴۶ (دو بار) نیز در (بقرة، ۲۸۲)، ص ۴۷؛ فَرَجَّلْ وَاْمُرْتِن (بقرة، ۲۸۲)، ص ۴۷؛ أَلَّا تَرْتَبُوا (بقرة، ۲۸۲)، ص ۴۷؛ تجارة خضرة (بقرة، ۲۸۲)، ص ۴۷؛ كُتِبًا (بقرة، ۲۸۲)، ص ۴۷؛ غَفْرَنِكَ (بقرة، ۲۸۵)، ص ۴۸؛ تَوْخَذْنَا (بقرة، ۲۸۵)، ص ۴۸؛ تَعْلَوْنَا وَاَبْنَاكُم وَنَسْنَا وَنَسْنَاكُم (آل عمران، ۶۱)، ص ۵۷؛ رِجَالًا (نساء، ۱)، ص ۷۷؛ الأَرْحَم (نساء، ۱)، ص ۷۷؛ يَدْرًا (نساء، ۶)، ص ۷۸؛ عَشْرُوهُنَّ (نساء، ۱۹)، ص ۸۰؛ اسْتَبْدَل (نساء، ۲۰)، ص ۸۰؛ قَنَظَرًا (نساء، ۲۰)، ص ۸۱؛ أَخَذْنَ (نساء، ۲۵)، ص ۸۲؛ المَضْجَع (نساء، ۳۴)، ص ۸۳؛ مَخْتَلًا (نساء، ۳۶)، ص ۸۴؛ غَيْبِي (نساء، ۴۳)، ص ۸۵؛ الغَيْط (نساء، ۴۳)، ص ۸۵؛ باعَدْنَكُمْ (نساء، ۴۵)، ص ۸۵؛ موضعه (نساء، ۴۶)، ص ۸۵؛ ادْبَرَهَا (نساء، ۴۷)، ص ۸۵؛ يَتَخَكَّمُوا (نساء، ۶۰)، ص ۸۷؛ تَعْلَوْنَا (نساء، ۶۱)، ص ۸۷؛ لِيَطَّع (نساء، ۶۴)، ص ۸۸؛ أَطَّعَ اللَّهُ (نساء، ۸۰)، ص ۹۰؛ اذْعُوا

(نساء، ۸۳)، ص ۹۱؛ یهجرُوا (نساء، ۸۹)، ص ۹۲؛ مغنم (نساء، ۹۴)، ص ۹۳؛ ظلمی (نساء، ۹۷)، ص ۹۴؛ یهجر (نساء، ۱۰۰)، ص ۹۴؛ مهجرأ (نساء، ۱۰۰)، ص ۹۴؛ قیماً (نساء، ۱۰۳)، ص ۹۵؛ یختنون (نساء، ۱۰۷)، ص ۹۵؛ خونأ (نساء، ۱۰۷)، ص ۹۵؛ یشقق (نساء، ۱۱۵)، ص ۹۷؛ بأئیکم (نساء، ۱۲۳)، ص ۹۸؛ أُمنی (نساء، ۱۲۳)، ص ۹۸؛ اعرضأ (نساء، ۱۲۸)، ص ۹۸؛ جمع (نساء، ۱۴۰)، ص ۱۰۰؛ کُسلی (نساء، ۱۴۲)، ص ۱۰۱؛ بعدبکم (نساء، ۱۴۷)، ص ۱۰۱؛ شُکراً (نساء، ۱۴۷)، ص ۱۰۱؛ اتبیع (نساء، ۱۵۷)، ص ۱۰۳؛ الاسبط (نساء، ۱۶۳)، ص ۱۰۳؛ عبدته (نساء، ۱۷۲)، ص ۱۰۵؛ رجلاً (نساء، ۱۷۶)، ص ۱۰۶؛ تغونوا (مائدة، ۱)، ص ۱۰۶؛ الغیط (مائدة، ۶)، ص ۱۰۸؛ شهدا (مائدة، ۹)، ص ۱۰۸؛ ادبرکم (مائدة، ۲۱)، ص ۱۱۱؛ جریزین (مائدة، ۲۲)، ص ۱۱۱؛ رِجلن (مائدة، ۲۳)، ص ۱۱۱؛ یخفون (مائدة، ۲۳)، ص ۱۱۱؛ قُرینأ (مائدة، ۲۷)، ص ۱۱۲؛ بیسط (مائدة، ۲۸)، ص ۱۱۲؛ غزبأ (مائدة، ۳۱)، ص ۱۱۲؛ فسُدأ (مائدة، ۳۳)، ص ۱۱۳؛ مَوضعه (مائدة، ۴۱)، ص ۱۱۴؛ الاحبیر (مائدة، ۴۴)، ص ۱۱۵؛ منهجأ (مائدة، ۴۸)، ص ۱۱۶؛ نُدیتم (مائدة، ۵۸)، ص ۱۱۷؛ الخنزیر (مائدة، ۶۰)، ص ۱۱۸؛ مسوطثن (مائدة، ۶۴)، ص ۱۱۸؛ فسُدأ (مائدة، ۶۴)، ص ۱۱۸؛ رسلته (مائدة، ۶۷)، ص ۱۱۹؛ ثلث (مائدة، ۷۳)، ص ۱۲۰؛ زُهینأ (مائدة، ۸۲)، ص ۱۲۱؛ کُفَرَة (مائدة، ۸۹)، ص ۱۲۲؛ الانضب (مائدة، ۹۰)، ص ۱۲۳؛ طعم (مائدة، ۹۵)، ص ۱۲۴؛ طعمه (مائدة، ۹۶)، ص ۱۲۴؛ فیقسمن (مائدة، ۱۰۶)، ص ۱۲۵؛ فیقسمن (مائدة، ۱۰۷)، ص ۱۲۵؛ ملذراً (انعام، ۶)، ص ۱۲۹؛ قرطس (انعام، ۷)، ص ۱۲۹؛ کشف (انعام، ۱۷)، ص ۱۳۰؛ الثهر (انعام، ۱۸)، ص ۱۳۰؛ آذنههم (انعام، ۲۵)، ص ۱۳۱؛ حیتنا (انعام، ۲۹)، ص ۱۳۱؛ اوزرهم (انعام، ۳۱)، ص ۱۳۲؛ باییت (انعام، ۳۳)، ص ۱۳۲؛ بجنحیه (انعام، ۳۸)، ص ۱۳۵؛ امثلکم (انعام، ۳۸)، ص ۱۳۵؛ خزئن (انعام، ۵۰)، ص ۱۳۶؛ حسیبهم (انعام، ۵۲)، ص ۱۳۶؛ حسیب (انعام، ۵۲)، ص ۱۳۶؛ مُفتح (انعام، ۵۹)، ص ۱۳۷؛ بیس (انعام، ۵۹)، ص ۱۳۷؛ اعقبنا (انعام، ۷۱)، ص ۱۳۹؛ حیزن (انعام، ۷۱)، ص ۱۳۹؛ اصنماً (انعام، ۷۴)، ص ۱۳۹؛ بُزغأ (انعام، ۷۷)، ص ۱۴۰؛ بُزغَة (انعام، ۷۸)، ص ۱۴۰؛ الیس (انعام، ۸۵)، ص ۱۴۱؛ البیثهم [آبائهم] (انعام، ۸۷)، ص ۱۴۱؛ قرطیس (انعام، ۹۱)، ص ۱۴۲؛ مبرک (انعام، ۹۲)، ص ۱۴۲؛ یحفظون (انعام، ۹۲)، ص ۱۴۲؛ بسطوا (انعام، ۹۳)، ص ۱۴۲؛ حُسنأ (انعام، ۹۶)، ص ۱۴۳؛ قنُون (انعام، ۹۹)، ص ۱۴۳؛ اعنب (انعام، ۹۹)، ص ۱۴۳؛ بَصُر (انعام، ۱۰۴)، ص ۱۴۴؛ باهوئهم (انعام، ۱۱۹)، ص ۱۴۶؛ بطنه (انعام، ۱۴۰)، ص ۱۴۶؛ اولیهم (انعام، ۱۲۱)، ص ۱۴۶؛ بئُخرج (انعام، ۱۲۲)، ص ۱۴۶؛ رسلته (انعام، ۱۲۴)، ص ۱۴۶؛ اولیهم (انعام، ۱۲۱)، ص ۱۴۷؛ خطوت (انعام، ۱۴۲)، ص ۱۴۹؛ ارحم (انعام، ۱۴۳)، ص ۱۴۹؛ تغلوا (انعام، ۱۵۱)، ص ۱۵۱؛ تَمَمأ (انعام، ۱۵۴)، ص ۱۵۲؛ مبرک (انعام، ۱۵۵)، ص ۱۵۲؛ درستههم (انعام، ۱۵۶)، ص ۱۵۲؛ امثلها (انعام، ۱۶۰)، ص ۱۵۳؛ محیی (انعام، ۱۶۲)، ص ۱۵۳؛ وُزرة (انعام، ۱۶۴)، ص ۱۵۳؛ مُرد (صافات، ۷)، ص ۴۵۲.

کلمات بر وزن فعال، چون: لِسناً (ابراهیم، ۴)، ص ۲۵۸؛ کُتب (حجر، ۴)، ص ۲۶۴؛ رجلاً (انبیاء، ۷)، ص ۳۲۶؛ إِمماً (احقاف، ۱۲)، ص ۵۰۹؛ لِسناً (احقاف، ۱۲)، ص ۵۰۹؛ فضله (احقاف، ۱۵)، ص

۵۰۹؛ طبقاً (نوح، ۵۸۱)، ص ۵۸۱؛ بسطاً (نوح، ۱۹)، ص ۵۸۱؛ شهباً (جن، ۹)، ص ۵۸۳؛ و کلمات بر وزن فاعل، چون: لُجَل (بقره، ۳۰)؛ كُفِر (بقره، ۲۱۷)، ص ۳۲؛ الجَهِل (بقره، ۲۷۳)، ص ۴۵؛ كُتِب (بقره، ۲۸۲)، ص ۴۶ (دو بار) نیز در (بقره، ۲۸۲)، ص ۴۷؛ جَمَع (نساء، ۱۴۰)، ص ۱۰۰؛ كُشِف (انعام، ۱۷)، ص ۱۳۰؛ القَهِر (انعام، ۱۸)، ص ۱۳۰؛ لَیْس (انعام، ۵۹)، ص ۱۳۷؛ لَزِغاً (انعام، ۷۷)، ص ۱۴۰؛ هُدَى (اعراف، ۱۸۶) ص ۱۷۷؛ قُرْعَة (رعد، ۳۱)، ص ۲۵۶؛ فُطِر (ابراهیم، ۱۰)، ص ۲۵۹؛ ثَبِت (ابراهیم، ۲۴)، ص ۲۶۱؛ سَفَلَ (حجر، ۷۴)، ص ۲۶۸؛ لَبِأْمَم (حجر، ۷۹)، ص ۲۶۸؛ بَلَّغِيهِ (نحل، ۷)، ص ۲۷۰؛ سَدَس (كهف، ۲۲)، ص ۲۹۹؛ مُرِد (صافات، ۷)، ص ۴۵۲؛ جَنِب (صافات، ۸)، ص ۴۵۲؛ جَنِب (طه، ۸۰)، ص ۳۲۱؛ عَكَف (طه، ۹۷)، ص ۳۲۲؛ لَهِيَة (انبیاء، ۳)، ص ۳۲۶؛ ظَلَمَة (انبیاء، ۱۱)، ص ۳۲۷؛ غُصْفَة (انبیاء، ۸۱)، ص ۳۳۲؛ ثَقِب (صافات، ۱۰)، ص ۴۵۲؛ لُزِب (صافات، ۱۱)، ص ۴۵۲؛ الخُلص (زمر، ۳)، ص ۴۶۵؛ وُزْرَة (زمر، ۷)، ص ۴۶۵؛ ضَحِب (نجم، ۲)، ص ۵۳۳؛ وُقْعَة (واقعة، ۱)، كُدْبَة (واقعة، ۲)، خُفْضَة زُفْعَة (واقعة، ۳)، ص ۵۴۱؛ غُرْضاً (احقاف، ۲۴)، ص ۵۱۱؛ ... نمونه‌هایی دیگر از مواردی اند که برخلاف رسم عثمانی، با حذف الف کتابت شده‌اند.

در برخی موارد در مصحف نجف، رفتار کاتب در رسم و املاي کلمات چنین حسی به خواننده القا می‌کند که گویا دقیقاً برخلاف مصحف عثمانی عمل می‌کند. مثلاً «الظَّهْر و الباطن» (حدید، ۳) به صورت «الظَّاهِر و البطن» (ص ۵۴۵)، «وَأَنْهَرًا و من كل الثمرات» (رعد، ۳) به صورت «وَأَنْهَارًا و من كل الثمرات» (ص ۲۵۲) نوشته شده؛ «الاعناب و من كل الثمرات» (نحل، ۱۱)، به صورت «الاعنب و من كل الثمرات» (ص ۲۷۰)، «فی الاصفاد سراييلهم من قطران» (ابراهیم، ۴۹-۵۰) به صورت «فی الاصفد سزِيلهم من قطران» (ص ۲۶۴)، «وصينا الانسان بوالديه» (احقاف، ۱۵) به صورت «وصينا الانسن بُولديه» (ص ۵۰۹) کتابت شده است. همچنین «ظلمت و رعد و برق يجعلون اضعهم فی آذانهم من الصَّوْعِق» (بقره، ۱۹) به این صورت نوشته شده است: «ظلمات و رعد و برق يجعلون اصابعهم فی آذَنهم من الصواعق» (ص ۴)؛ یعنی سه املاي ناقص به کامل و یک املاي کامل به ناقص تبدیل شده است.

در بسیاری از کلمات در مصحف نجف، همزه میانی برخلاف رسم عثمانی حذف شده که نمونه‌های زیر شماری از این موارد است: الموی (سجده، ۱۹)، ص ۴۲۱؛ أَخْطَم (احزاب، ۵)، ص ۴۲۳؛ بالبسا (انعام، ۴۲)، ص ۱۳۵؛ بالبسا (اعراف، ۹۴)، ص ۱۶۵؛ اطمنوا (یونس، ۷)، ص ۲۱۱؛ لاملنّ (هود، ۱۱۹)، ص ۲۳۸؛ لاملنّ (اعراف، ۱۸)، ص ۱۵۵؛ يستخرون (حجر، ۵) ص ۲۶۵؛ نبنا (توبه، ۹۴)، ص ۲۰۴؛ الظمن (نور، ۳۳)، ص ۳۵۹؛ تبرنا (قصص، ۶۳)، ص ۳۹۷؛ انشنا (قصص، ۴۵)، ص ۳۹۵؛ انشنا (انعام، ۶)، ص ۱۲۹؛ اشمزت (زمر، ۴۵)، ص ۴۷۰؛ شطه (فتح، ۲۹)، ص ۵۲۱؛ امرتك (هود، ۸۱)، ص

۲۳۴؛ منسته (سبأ، ۱۴)، ص ۴۳۵؛ کسا^۲ (طور، ۲۳)، ص ۵۲۳.

کلماتی چون یُحیی، أُحیی، نُحیی، مُحیی، یَسْتَحیی، نَسْتَحیی، و نظائر آن همواره در مصحف نجف، بر خلاف رسم عثمانی با دو یاء به صورت یُحیی، أُحیی، نَحیی، مَحیی، یَسْتَحیی، و نَسْتَحیی نوشته شده اند (برای نمونه در صفحات ۵، ۴۱، ۴۲، ۷۰، ۱۶۸، ۱۷۳، ۲۰۸، ۲۱۸، ۲۶۶، ۳۵۱، ۳۶۹، ۳۸۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۳۰، ۴۴۶، ۴۵۱، ۴۸۷، ۵۰۲، ۵۱۲، ۵۲۷). افعال «رأوا» و «أووا» همواره به حذف الف زینت از انتهای فعل (مثلاً در صفحات ۲۳، ۱۷۱، ۱۸۹، ۲۱۸، ۲۴۲، ۳۱۴، ۳۹۷، ۴۳۷، ۴۵۲، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۹۴، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۸۴) نوشته شده است. کلماتی چون بایه، بایت، بایته، بایتنا، بالآیت، و بآی، همواره همراه با یک یاء یا دندانه اضافه به صورت: باییه، باییت، بایيته، باییتنا، بالآییت، و بآیی کتابت شده اند. این امر اگرچه مطابق با رسم عثمانی (در مصحف قاهره) نیست، تقریباً در عموم نسخه های کوفی قرون دوم تا چهارم هجری رایج و متداول است. کلماتی چون آبائکم، آبائهم، آبائهن، آبائنا، و آبأؤنا همواره به حذف الف میانی، و به صورت آبئکم، آبئهم، آبئهن، آبئنا، آبؤنا (مثلاً در صفحات ۱۴۱، ۲۵۵، ۲۹۶، ۳۴۷، ۳۹۴، ۴۲۳، ۴۳۱، ۴۷۴، ۵۰۳، ۵۰۶، و ۵۴۳) کتابت شده اند. کلمه «جزاء» در آیات بقره، ۱۹۱ (ص ۲۷)، مائده، ۹۵ (ص ۱۲۴)، توبه، ۲۶ (ص ۱۹۴)، یونس، ۲۷ (ص ۲۱۴)، یوسف، ۲۵ (ص ۲۴۱)، کهف، ۸۸ (ص ۳۰۶)، طه، ۷۶ (ص ۳۲۰)، سبأ، ۳۷ (ص ۴۳۸)، زمر، ۳۴ (ص ۴۶۹)، با کرسی واو و به صورت «جزاؤ» کتابت شده و کاتب در جاهای دیگر نیز، رسم عثمانی «جزاؤا» را به حذف الف پایانی کتابت کرده است: مائده، ۲۹ (ص ۱۱۲)، مائده، ۳۳ (ص ۱۱۳)، شوری، ۴۰ (ص ۴۹۳)، حشر، ۱۷ (ص ۵۵۵). و سرانجام کلمه «أیاً ما تدعوا» (اسراء، ۱۱۰) در ص ۲۹۶ به صورت «أیما تدعوا» مطابق با رسمی کهن (و غیرعثمانی) نوشته شده است که این رسم را در مصاحف دیگر قرون نخست چون نسخه شماره ۱ در کتابخانه رضا (رامپور)، نسخه قرآن شماره ۲۶ در کتابخانه آستان قدس رضوی، نسخه های ش (Arabe370(c) و Arabe334(c) در کتابخانه ملی فرانسه، نسخه WetzsteinII 1913 در کتابخانه دولتی برلین، و نسخه Marcel13 در کتابخانه ملی روسیه (سن پترزبورگ) نیز عیناً می یابیم.

فصل و وصل کلمات نیز در مصحف نجف مطابقت کامل با رسم عثمانی ندارد. در جاهایی که رسم عثمانی، تاکید بر فصل و جدایی دو کلمه دارد، کاتب مصحف نجف، گاه کتابت متصل را برگزیده است. فی المثل «أین ما» همواره به صورت «أینما» نوشته شده است: (بقره، ۱۴۸)، ص ۲۰؛ (آل عمران، ۱۱۲)، ص ۶۴؛ (اعراف، ۳۷)، ص ۱۵۷؛ (شعراء، ۹۲)، ص ۳۷۶؛ (غافر، ۷۳)، ص ۴۸۱؛ (حدید، ۴)، ص ۵۴۵؛ (مجادله، ۷)، ص ۵۵۰. «کُل ما» در (نساء، ۹۱)، ص ۹۲ و (مؤمنون، ۴۴)، ص ۳۴۸ به صورت متصل «کُلما» نوشته شده است. «من ما» (منافقون، ۱۰) به صورت میما نوشته شده است (ص ۵۶۴). «أن لا» (انبیاء، ۱۷) به صورت آلا نوشته شده است (ص ۳۳۳). و سرانجام «فی ما» در آیات

۲۰. چنین املائی در کتابت کلمه «کاساً» که بسیار غریب می نماید، بنا به جستجوی من، در هیچ یک از مصاحف کهن حجازی (مایل) و کوفی یافت نشد.

(بقره، ۲۴۰)، ص ۳۸؛ (مائده، ۴۸)، ص ۱۱۶؛ (انعام، ۱۴۵)، ص ۱۵۰؛ (انعام، ۱۶۵)، ص ۱۵۳؛ (انبیاء، ۱۰۲)، ص ۳۳۴؛ (نور، ۱۴)، ص ۳۵۵؛ (شعراء، ۱۴۶)، ص ۳۷۸؛ (روم، ۲۸)، ص ۴۱۱؛ (زمر، ۳)، ص ۴۶۵؛ (زمر، ۴۶)، ص ۴۷۰؛ (واقعه، ۶۱)، ص ۵۴۳ به صورت متصل «فیما» کتابت شده است.

تصحیح های متن قرآنی:

تصحیحات با جوهر جدید در متن این نسخه بسیار فراوان به چشم می خورد (برای نمونه، نک. تصویر ۱۴). این امر به ویژه در طرف گوستی پوست برگه ها مکرر اتفاق افتاده است. در ص ۲۶، ۳۵، ۹۵، ۱۲۹، ۱۶۲، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۵، ۱۸۹، ۲۰۰، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۹۷، با جوهری مشکی مجدداً نوشته و پیرنگ شده است. کلمه «إِنَّا» (احزاب، ۵۰) در ص ۴۲۹ افتاده بوده و سپس افزوده شده است. در ص ۴۲۴، «سَوَاءً» (احزاب، ۱۷) بدون الف نوشته شده و بعداً با خط متمایزی اصلاح شده است. در ص ۴۶۲، آیات ۵۵-۵۶ سوره ص، پاک شده و مجدداً با جوهر مشکی تری نوشته شده اند. همین اتفاق در ص ۸۹، و در کتابت بخشی از آیات ۷۴ و ۷۵ سوره نساء رخ داده است. کلمه «هدی» (زمر، ۲۳) در ص ۴۶۸ اصلاح شده است و با جوهر مشکی تری نوشته شده است. افتادگی کلمه «شیء» (مائده، ۱۹)، در ص ۱۱۱ با قلم متفاوتی تصحیح شده است. در کتابت «الذین من قبلهم» (انعام، ۱۴۸)، ص ۱۵۰، کلمه «من» افتاده بوده است و سپس با پاک کردن متن، با جوهر متفاوتی افزوده شده است. در ص ۱۰۳، حرف الف در کلمه «عزیزاً» افتاده بوده و بعداً در تصحیح افزوده شده است. در ص ۳۱۹، عبارت «لسحرین یریدن» (طه، ۶۳) با افزودن دو الف، به «لسحران یریدان» تغییر یافته است.

اختلاف مصاحف الأمصار:

بنا به گزارش نسخه شناسان و عالمان قرون نخست، مصاحف موجود در ۵ شهر اصلی جهان اسلام (مکه، مدینه، کوفه، بصره، و شام) در قرون نخست، تفاوت هایی با یکدیگر داشته اند. این اختلاف ها به بیش از ۴۰ مورد بالغ می شود. از این امر به اختلاف مصاحف الامصار یاد می شود.^{۲۱} با آنکه اکنون هیچ مصحف کاملی از سه قرن نخست سراغ نداریم که در تمام مواضع اختلاف چهل گانه، مطابقت صد در صد با یکی از شهرهای پنج گانه فوق داشته باشد، اما بررسی این مواضع در هر از مصاحف کهن موجود، می تواند به ما نشان دهد که آن نسخه با چه تقریبی به کدام یک از این بوم شهرها نزدیک تر است. بررسی موارد اختلاف المصاحف در مصحف نجف (نسخه ش ۱ در حرم علوی)، نشان از بصری بودن نسخه دارد: این موارد را در جدول شماره ۲ در زیر مشاهده می کنیم.

۲۱. ابن ابی داود السجستانی، کتاب المصاحف، ص ۱۵۵، ۱۴۴؛ برای فهرست کاملی از اختلاف امصار در مصاحف قرآنی کهن بر اساس گزارش های ابو عبید قاسم بن سلام در فضائل القرآن، و ابو عمرو دانی در دو کتاب المقنع فی معرفة رسم مصاحف الامصار و المبانی لنظم المعانی، فی المثل نک. جلد سوم کتاب تاریخ قرآن (نولدکه - شوالی) در زیر:

Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, Vol. 3, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1938, pp. 11-14

و برای تحلیلی از این اختلاف ها، نک. مقاله مایکل کوک با این مشخصات:

Michael Cook, "The Stemma of the Regional Codices of the Koran", *Graeco-Arabica* 9-10 (2004) pp. 89-104.

جدول ۲: مطابقت مواضع اختلاف مصاحف الامصار با مصحف نجف، منسوب به امام علی

علیه السلام در نجف اشرف

صفحه	سوره و آیه	نجف	کوفه	مصحف نجف مطابق است با:
۱۳۸	انعام، ۶۳	انجیتنا	انجینا	غیرکوفه: انجیتنا
۲۹۴	اسراء، ۹۳	قل سبحان	قل سبحان	کوفه و بصره و مدینه. بقیه: قال سبحان
۳۰۱	کهف، ۳۶	خیرا منها	خیرا منها	کوفه و بصره. بقیه: منهما
۳۲۶	انبیاء، ۴	قل ربی	قال ربی	غیرکوفه: قل رب
۳۵۱	مومنون، ۸۷ و ۸۹	سیقولون الله	سیقولون الله	بصره. بقیه: سیقولون الله
۳۵۳	مومنون، ۱۱۲	قل	قال	غیرکوفه: قل
۴۶۷	غافر، ۲۶	او ان یظهر	او ان یظهر	کوفه. بقیه: وان یظهر
۴۹۳	شوری، ۳۰	فیما کسبت	فیما کسبت	کوفه و بصره و مکه. بقیه: بما کسبت
۵۰۰	زخرف، ۷۱	ما تشتهی	ما تشتهی	مکه، کوفه و بصره. بقیه: ما تشتهی
۵۰۹	احقاف، ۱۵	حسنا	احسنا	غیرکوفه: حسنا
۵۱۵	محمد، ۱۸	ان تاتیهم	ان تاتیهم	بصره، شام و مدینه: ان تاتیهم
۵۴۸	حدید، ۲۴	الله هو الغنی	الله هو الغنی	کوفه و بصره و مکه. بقیه: الله الغنی

در ص ۱۳۸، انعام، ۶۳، «انجینا» به صورت «انجیتنا» نوشته شده که مطابق همه جا است جز کوفه.
 در ص ۲۰۶، «والذین اتخذوا مسجدا ضرابا» (توبه، ۱۰۶) آمده است که مطابق مکه و کوفه و بصره است.
 در ص ۲۹۴، «قل سبحان» (اسراء، ۹۳) آمده است که مطابق مدینه و کوفه و بصره است.
 در ص ۳۰۱، «خیرا منها» (کهف، ۳۶) آمده است که مطابق کوفه و بصره است.
 در ص ۳۲۶، انبیاء، ۴، نوشته شده است: «قل ربی» که مطابق همه جا است جز کوفه.
 در ص ۳۵۱ آیات مومنون ۸۵-۸۹ «سیقولون الله» آمده است که تنها در بصره ثبت شده است (نک. تصویر ۱۵).

در ص ۳۵۳، مومنون ۱۱۲ و ۱۱۴ «قل» به صورت «قال» نوشته شده که مطابق همه جا است جز کوفه.
 در ص ۴۶۷، «أو أن یظهر» (غافر، ۲۶) ثبت شده است که تنها در کوفه ثبت شده است.
 در ص ۴۹۳، «فیما کسبت» (شوری، ۳۰) ثبت شده است که مطابق مکه و کوفه و بصره است.
 در ص ۵۰۰، «ما تشتهی» (زخرف، ۷۱) «ما تشتهی» آمده است که تنها در مکه و کوفه و بصره ثبت شده است.

در ص ۵۰۹، «احسنا» (احقاف، ۱۵) «حسنا» ضبط شده است که مطابق همه جا است جز کوفه.
 در ص ۵۱۵، «أن تاتیهم» (محمد، ۱۸) نوشته شده است که مطابق با بصره، شام و مدینه است.
 در ص ۵۴۸، «فان الله هو الغنی الحمید» (حدید، ۲۴) نوشته شده که مطابق مکه و کوفه و بصره است.

وجه اشتراک تمام موارد فوق (جز آیه ۲۶ سوره غافر)، مصاحف بصره است. این امر یکی دیگر از نشانه‌هایی است که بر اساس آن می‌توان گفت مصحف نجف، تباری بصری دارد.

قرائت‌های قرآنی در مصحف نجف

از بررسی‌هایی که تاکنون در مصاحف کتابت شده در قرون نخست انجام گرفته، و بخشی از آنها در سلسله مقالات پیشین از صاحب این قلم، به انتشار رسیده است، چنین درمی‌یابیم که عموم قرآن‌ها و مصاحف کتابت شده در قرون نخست (به ویژه در مشرق جهان اسلام) به یک قرائت واحد از ابتدا تا انتها کتابت نشده‌اند. در این قرآن‌ها، اغلب یکی از اختیارات قرائی رایج در ایران، یا سایر مناطق جهان اسلام مانند اختیار ابو عبید یا اختیار ابو حاتم مورد نظر کاتب بوده است. قرآن منسوب به دستخط امام علی علیه السلام در نجف اشرف نیز از این امر استثناء نیست و در آن قرائت ابو عمرو (از قراء سبعة) و یعقوب حضرمی (از قراء عشره)، هر دو از قاریان بصری بسیار غلبه و برجستگی دارد.^{۲۲} بخشی از این اختلافات در بدنه اصلی کتابت کلمات قرآنی (مثلاً در تفاوت لله / الله و تشتهی / تشتهیه و حُسنًا / احسانًا) دیده می‌شود، اما بخش بزرگ‌تر این اختلاف قرائات از شیوه نَقط الاعراب نسخه با استفاده از نقاط قرمز رنگ شناخته می‌شود. جدول شماره ۳، فهرستی از مهم‌ترین مواضع اختلاف قرائت (مخالف با روایت حفص از عاصم) در قرآن نجف اشرف را نشان می‌دهد.

نقطه‌گذاری کلمات (نقط الاعجام و نقط الاعراب) در نسخه حرم علوی در نجف اشرف، چند ویژگی دارد. نخست آنکه نقطه‌های اعجام هیچ‌گاه در آن به کار نرفته است. برخلاف برخی نسخه‌های کوفی قرن دوم و سوم که مجرد از نقطه‌اند، اما برخی حروف آن صرفاً برای نشان دادن اختلاف قرائات (در کلماتی مانند یکن / تکن، یوحی / نوحی) نقطه دار شده‌اند، در این نسخه از قرآن کریم هیچ‌گاه چنین مواردی مشخص نشده است.^{۲۳}

نقطه‌های اعرابی (نقط الاعراب) نیز صرفاً با یک رنگ (قرمز یا سنگرف) و برای نشان دادن یک وجه اعرابی در نسخه به کار رفته‌اند. برخلاف بسیاری از نسخه‌های کوفی از سده‌های دوم و سوم هجری که در آنها با استفاده از نقاط سبز رنگ (و گاه زرد و آبی)، به سایر وجوه اعرابی و قرائت‌های دیگر در یک کلمه اشاره شده، در نسخه نجف اشرف از هیچ رنگ دیگری جز قرمز، برای اشاره به قرائت‌های بدیل استفاده نشده است. این رنگ قرمز نیز در برخی صفحات (برای نمونه: ص ۱۵۹، ۳۱۹ و ۳۳۸ و ۵۷۶)

۲۲. نتایج تحقیق در مصحف قرآنی شماره ۱ منسوب به دستخط امام علی علیه السلام در کتابخانه آستان قدس رضوی نیز این امر را در مورد یکی دیگر از نسخه‌های قرآنی کهن به خط کوفی از سده دوم هجری اثبات می‌کند. نک: مقدمه مصححان در مصحف شریف، منسوب به امام علی بن ابی طالب علیه السلام (نسخه شماره ۱ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی)، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن ج. ۱، ۱۳۹۶ ش، ص ۸۵، ۷۰، جدول شماره ۱.

۲۳. در مواردی بسیار اندک، مثلاً در صفحه ۹۳، کلمه «فتبتینوا» (نساء، ۹۴) به صورت «فتبتینوا» (مطابق با قرائت حمزه، کسائی و حَلَف) نقطه گذاری شده است.

بر اثر مرور زمان از میان رفته است. از همین رو، نقاط اعرابی قرمز رنگ در این نسخه حداقلی است و تنها برای نشان دادن اعراب های لازم در یک کلمه به کار رفته اند مثلاً در کلمه «فیضاعفه» (بقره، ۲۴۵) تنها یک نقطه قرمز رنگ بر روی فاء به نشانه فتحه قرار گرفته است تا آن را از قرائت دیگر، فیضاعفه، متمایز کند. همچنین علائم تجویدی چون تسهیل همزه، اماله، ادغام و مانند آن در نظام اعراب گذاری این نسخه وجود ندارد.

جدول ۳: فهرست مهم ترین مواضع اختلاف قرائات در مصحف نجف که تفاوت آن با روایت حفص از عاصم را نشان می دهد

صفحه	سوره و آیه	قرائت حفص	قرائت مصحف نجف	مصحف نجف مطابق است با قرائت:
۲۴	بقره، ۱۷۷	لیس البرّ	لیس البرّ	نافع، ابن کثیر، ابوعمرو، ابن عامر، شُعبَة، کِسانی، ابوجعفر، یعقوب، خَلَف
۳۰	بقره، ۲۱۰	تُرْجِعُ الْأُمُورُ	تُرْجِعُ الْأُمُورُ	ابن عامر، حمزة، کِسانی، یعقوب، خَلَف
۳۹	بقره، ۲۴۹	عُرْفَةٌ	عُرْفَةٌ	ابوعمرو، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
۴۰	بقره، ۲۵۴	بِيعَ	بِيعَ	ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر
۴۰	بقره، ۲۵۴	خَلَّةٌ	خَلَّةٌ	ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر
۴۰	بقره، ۲۵۴	شَفَاعَةٌ	شَفَاعَةٌ	ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر
۴۳	بقره، ۲۶۵	بِرَبْوَةٍ	بِرَبْوَةٍ	نافع، ابوعمرو، حمزة، کِسانی، ابن کثیر، ابوجعفر، یعقوب، خَلَف
۴۴	بقره، ۲۷۱	فَنِعَمًا	فَنِعَمًا	ابن عامر، حمزة، کِسانی، خَلَف
۴۷	بقره، ۲۸۲	تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ	تِجَارَةٌ حَاضِرَةٌ	ابن کثیر، نافع، ابن عامر حمزة، کِسانی، ابوعمرو، یعقوب، ابوجعفر، خَلَف
۶۲	آل عمران، ۹۷	حِجٌّ	حِجٌّ	شُعبَة، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۷۰	آل عمران، ۱۵۴	كُلَّهُ	كُلَّهُ	ابوعمرو، یعقوب
۷۱	آل عمران، ۱۶۱	يُغَلُّ	يُغَلُّ	نافع، ابن عامر، حمزة، کِسانی، ابوجعفر، یعقوب، خَلَف
۷۸	نساء، ۱۱	فَالِإِهِ	فَالِإِهِ	حمزة، کِسانی
۸۱	نساء، ۲۴	وَ أُحِلَّ	وَ أُحِلَّ	شُعبَة، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابن عامر
۸۲	نساء، ۲۵	أُحِصِّنَ	أُحِصِّنَ	شُعبَة، حمزة، کِسانی، خَلَف
۸۷	نساء، ۵۸	نِعَمًا	نِعَمًا	ابن عامر، حمزة، کِسانی، خَلَف

صفحه	سوره و آیه	قرائت حفص	قرائت مصحف نجف	مصحف نجف مطابق است با قرائت:
۹۳	نساء، ۹۴	فَتَبَيَّنُوا	فَتَثْبِتُوا ^{۲۲}	حمزة، کسائی، خَلَف
۹۸	نساء، ۱۲۸	أَنْ يُصَلِّحَا	أَنْ يَصَّالِحَا	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۱۰۰	نساء، ۱۳۶	نَزَّلَ	نَزَّلَ	ابن کثیر، ابن عامر، ابوعمر
۱۰۰	نساء، ۱۴۰	وَ قَدْ نَزَّلَ	وَ قَدْ نَزَّلَ	نافع، ابن کثیر، ابن عامر، حمزة، کسائی، ابوعمر، ابوجعفر، خَلَف
۱۱۹	مائدة، ۶۷	رِسَالَتَهُ	رِسَالَاتِهِ	شُعْبَةَ، یعقوب، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۱۲۶	مائدة، ۱۰۷	الْأُولِيَّانِ	الْأُولَيِّينَ	شُعْبَةَ، حمزة، یعقوب، خَلَف
۱۳۷	انعام، ۵۷	يُقِضُّ	يَقِضُ	حمزة، کسائی، خَلَف، ابوعمر، یعقوب، ابن عامر
۱۳۸	انعام، ۶۳	لَيْنِ أَنْجَانَا	لَيْنِ أَنْجِيتِنَا	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۱۴۱	انعام، ۸۳	دَرَجَاتٍ	دَرَجَاتٍ	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۱۴۲	انعام، ۹۴	بَيْنَكُمْ	بَيْنَكُمْ	ابن کثیر، ابن عامر، حمزة، شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابوجعفر، خَلَف
۱۴۳	انعام، ۹۶	وَ جَعَلَ اللَّيْلَ	وَ جَاعِلُ اللَّيْلِ	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۱۵۵	اعراف، ۲۵	تُخْرِجُونَ	تَخْرِجُونَ	ابن ذکوان، حمزة، کسائی، یعقوب، خَلَف
۱۶۰	اعراف، ۵۴	يُعْشِي	يُعْشِي	حمزة، کسائی، خَلَف، شُعْبَةَ، یعقوب
۱۶۳	اعراف، ۸۰	إِنَّكُمْ	أَنَّكُمْ	حمزة، کسائی، خَلَف، شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، ابن عامر
۱۶۷	اعراف، ۱۱۱	ارِحْهُ	ارِحْنُهُ	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، ابن عامر
۱۶۷	اعراف، ۱۱۳	إِنَّ لَنَا	إِنَّ لَنَا	حمزة، کسائی، خَلَف، شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن عامر
۱۶۹	اعراف، ۱۳۸	يَعْكُفُونَ	يَعْكُفُونَ	حمزة، کسائی، خَلَف
۱۷۱	اعراف، ۱۴۶	سَبِيلَ الرُّشْدِ	سَبِيلَ الرُّشْدِ	حمزة، کسائی، خَلَف
۱۷۴	اعراف، ۱۶۴	مَعْدِرَةً	مَعْدِرَةً	حمزة، کسائی، خَلَف، شُعْبَةَ، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۱۷۵	اعراف، ۱۷۲	ذُرِّيَّتَهُمْ	ذُرِّيَّاتِهِمْ	نافع، ابوعمر، ابن عامر، ابوجعفر، یعقوب

صفحه	سوره و آیه	قرائت حفص	قرائت مصحف نجف	مصحف نجف مطابق است با قرائت:
۱۸۲	انفال، ۱۸	موهِنُ كَيْدٍ	موهِنُ كَيْدٍ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، يعقوب، ابن عامر
۱۸۲	انفال، ۱۹	وَإِنَّ اللَّهَ	وَإِنَّ اللَّهَ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير
۱۸۵	انفال، ۴۴	تُرْجِعُ	تُرْجِعُ	ابن عامر، حمزة، كِسَائِي، يعقوب، خَلْف
۱۸۷	انفال، ۶۱	لِلِّسْلَمِ	لِلِّسْلَمِ	شُعْبَةَ
۱۹۴	توبة، ۳۰	عَزِيْزُ ابْنِ اللَّهِ	عَزِيْزُ ابْنِ اللَّهِ	نافع، ابن كثير، ابو عمرو، ابن عامر، حمزة، ابو جعفر، خَلْف
۲۰۰	توبة، ۶۶	إِنْ نَعْفُ	إِنْ يُعْفَ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۲۰۰	توبة، ۶۶	نُعَذِّبُ طَائِفَةً	تُعَذِّبُ طَائِفَةً	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۲۱۴	يونس، ۲۳	مَتَاعَ	مَتَاعَ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۲۱۹	يونس، ۶۱	وَلَا أَصْغَرُ / وَلَا أَكْبَرَ	وَلَا أَصْغَرُ / وَلَا أَكْبَرَ	حمزة، يعقوب، خَلْف
۲۲۳	يونس، ۱۰۳	نُنَجِّجُ	نُنَجِّجُ	نافع، ابن كثير، ابو عمرو، ابن عامر، شُعْبَةَ، حمزة، ابو جعفر، خَلْف
۲۲۰	هود، ۴۰	كُلِّ زَوْجَيْنِ	كُلِّ زَوْجَيْنِ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۲۳۳	هود، ۷۱	يَعْقُوبَ	يَعْقُوبَ	كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر
۲۳۷	هود، ۱۰۸	سُعِدُوا	سُعِدُوا	شُعْبَةَ، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۲۳۸	هود، ۱۲۳	يُرْجِعُ	يُرْجِعُ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۲۴۰	يوسف، ۱۹	يَا بَشْرِي	يَا بَشْرِي	نافع، ابن كثير، ابو عمرو، ابن عامر، ابو جعفر، يعقوب
۲۴۱	يوسف، ۲۴	الْمُخْلِصِيْنَ	الْمُخْلِصِيْنَ	ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، ابن عامر
۲۴۴	يوسف، ۴۷	دَابَّأ	دَابَّأ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۲۴۷	يوسف، ۷۶	تَرْفَعُ دَرَجَاتٍ	تَرْفَعُ دَرَجَاتٍ	ابو عمرو، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر

صفحه	سوره و آیه	قرائت حفص	قرائت مصحف نجف	مصحف نجف مطابق است با قرائت:
۲۵۲	رعد، ۴	وَزِعْ وَنَخِيلٌ صَنَوَانٌ وَعِيزٌ	وَزِعْ وَنَخِيلٌ صَنَوَانٍ وَعِيزٌ	نافع، ابن عامر، شُعْبَةَ، حمزة، كِسَائِي، ابوجعفر، خَلْف
۲۵۸	ابراهيم، ۲	اللّٰهُ	اللّٰهُ	نافع، ابن عامر، ابوجعفر
۲۶۵	حجر، ۸	مَا تَنْزِلُ الْمَلَائِكَةُ	مَا تَنْزِلُ الْمَلَائِكَةُ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۲۶۶	حجر، ۴۰	الْمُخْلِصِينَ	الْمُخْلِصِينَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابن عامر
۲۷۰	نحل، ۱۲	وَالْتُجُومِ مُسَخَّرَاتٍ	وَالْتُجُومِ مُسَخَّرَاتٍ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر
۲۹۱	اسراء، ۶۴	وَرَجَلِكَ	وَرَجَلِكَ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۲۹۴	اسراء، ۹۲	كِسْفًا	كِسْفًا	ابن كثير، ابوعمر، حمزة، كِسَائِي، يعقوب، خَلْف
۳۰۴	كهف، ۵۹	لِيْمَهْلِكِهِمْ	لِيْمَهْلِكِهِمْ	نافع، ابن كثير، ابوعمر، ابن عامر، حمزة، كِسَائِي، يعقوب، ابوجعفر، خَلْف
۳۰۴	كهف، ۶۶	رُشْدًا	رُشْدًا	ابوعمر، يعقوب
۳۰۵	كهف، ۷۷	لَتَتَّخِذَتْ	لَتَتَّخِذَتْ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير
۳۰۶	كهف، ۸۸	جَزَاءً	جَزَاءً	شُعْبَةَ، ابوعمر، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۰۷	كهف، ۹۳	السَّادِّينِ	السَّادِّينِ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، يعقوب، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۰۷	كهف، ۹۸	دَكَاءَ	دَكَاءَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۱۰	مریم، ۲۳	نَسِيًا	نَسِيًا	كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۱۰	مریم، ۲۴	مِنْ تَحْتِهَا	مِنْ تَحْتِهَا	ابن كثير، ابوعمر، ابن عامر، شُعْبَةَ، رويس
۳۱۱	مریم، ۳۴	قَوْلٍ	قَوْلٍ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، ابوعمر، ابن كثير، نافع، ابوجعفر
۳۱۲	مریم، ۵۱	مُخْلِصًا	مُخْلِصًا	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۱۳	مریم، ۶۰	يَدْخُلُونَ	يَدْخُلُونَ	شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابوجعفر
۳۲۱	طه، ۸۷	بِمَلِكِنَا	بِمَلِكِنَا	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابن عامر

صفحه	سوره و آیه	قرائت حفص	قرائت مصحف نجف	مصحف نجف مطابق است با قرائت:
۳۲۱	طه، ۸۷	حُمَلْنَا	حَمَلْنَا	حمزه، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابوعمر، روح
۳۲۶	انبیاء، ۷	نوحی	یوحی	حمزه، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۲۸	انبیاء، ۲۴	مَعَى	مَعَى	حمزه، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۱	انبیاء، ۶۷	أَفِ	أَفِ	حمزه، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابوعمر
۳۴۰	حج، ۳۹	أَذِنَ	أَذِنَ	ابن کثیر، ابن عامر، شُعْبَة، حمزه، کِسائی، خَلَف
۳۴۱	حج، ۵۱	مُعَاجِرِينَ	مُعَجِرِينَ	ابن کثیر، ابوعمر
۳۴۴	حج، ۷۶	تُرْجِعُ	تَرْجِعُ	حمزه، کِسائی، خَلَف، یعقوب، ابن عامر
۳۴۷	مؤمنون، ۲۷	مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ	مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ	حمزه، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۴۹	مؤمنون، ۵۰	زَبُوه	زُبُوه	حمزه، کِسائی، خَلَف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
۳۵۱	مؤمنون، ۸۷	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ ^{۲۵}	ابوعمر، یعقوب
۳۵۱	مؤمنون، ۸۹	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ	ابوعمر، یعقوب
۳۵۳	مؤمنون، ۱۱۵	تُرْجِعُونَ	تَرْجِعُونَ	حمزه، کِسائی، یعقوب، خَلَف
۳۵۴	نور، ۶	أَرْبَعُ	أَرْبَعُ	شُعْبَة، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۵۴	نور، ۷	أَنَّ لَعْنَتَ اللَّهِ	أَنَّ لَعْنَتُ اللَّهِ	نافع، یعقوب
۳۵۴	نور، ۹	وَالْخَامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ	وَالْخَامِسَةَ أَنَّ غَضَبَ اللَّهِ	یعقوب
۳۶۱	نور، ۵۲	يَتَّقُهُ	يَتَّقُهُ	ابن کثیر، نافع، ابوعمر، ابن عامر، شُعْبَة، حمزه، کِسائی، خَلَف، یعقوب، ابوجعفر
۳۶۸	فرقان، ۴۸	بُشْرًا	نَشْرًا	حمزه، کِسائی، خَلَف
۳۷۰	فرقان، ۶۷	وَلَمْ يَقْتُرُوا	وَلَمْ يَقْتُرُوا	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۸۰	شعراء، ۱۸۷	كَيْسَفًا	كَيْسَفًا	حمزه، کِسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر

صفحه	سوره و آیه	قرائت حفص	قرائت مصحف نجف	مصحف نجف مطابق است با قرائت:
۳۸۰	شعراء، ۱۹۳	نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ	نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، يَعْقُوب، ابن عامر
۳۸۲	نمل، ۲۲	فَمَكَّتْ	فَمَكَّتْ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، ابوعمر، رويس، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۸۳	نمل، ۳۶	ءَاتَانِي	ءَاتَانِ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، رُوح، ابن كثير، ابن عامر
۳۸۵	نمل، ۴۹	مَهْلِكٌ	مُهْلِكٌ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۸۷	نمل، ۶۶	بَلِ آدَارِكُ	بَلِ آدَرَكَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابوجعفر
۳۸۹	نمل، ۸۹	فَرِحَ يَوْمَئِذٍ	فَرِحَ يَوْمَئِذٍ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۹۳	قصص، ۲۹	جَذْوَةٌ	جَذْوَةٌ	كِسَائِي، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۰۲	عنكبوت، ۲۸	إِنِّكُمْ	أِنِّكُمْ	ابوعمر، شُعْبَةَ، حمزة، كِسَائِي، خَلْف
۴۰۹	روم، ۱۰	عَاقِبَةٌ	عَاقِبَةٌ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر
۴۱۰	روم، ۲۲	لِلْعَالَمِينَ	لِلْعَالَمِينَ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۱۴	روم، ۵۴	ضَعْفٌ	ضَعْفٌ	كِسَائِي، خَلْف، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۱۶	لقمان، ۱۳	يَا بُنَيَّ	يَا بُنَيَّ	نافع، ابوعمر، ابن عامر، شُعْبَةَ، حمزة، كِسَائِي، ابوجعفر، يعقوب، خَلْف
۴۱۷	لقمان، ۱۷	يَا بُنَيَّ	يَا بُنَيَّ	نافع، ابوعمر، ابن عامر، شُعْبَةَ، حمزة، كِسَائِي، ابوجعفر، يعقوب، خَلْف
۴۲۰	سجدة، ۷	خَلَقَهُ	خَلَقَهُ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابوجعفر، ابن عامر
۴۲۴	احزاب، ۱۳	مَقَامٌ	مَقَامٌ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۲۵	احزاب، ۲۱	أَسْوَةٌ	أَسْوَةٌ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۲۸	احزاب، ۴۰	وَخَاتَمٌ	وَخَاتِمٌ	حمزة، كِسَائِي، خَلْف، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۳۰	احزاب، ۵۱	تُرْجِي	تُرْجِيءُ	شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابن عامر

صفحه	سوره و آیه	قرائت حفص	قرائت مصحف نجف	مصحف نجف مطابق است با قرائت:
۴۳۳	سبأ، ۵	أَلَيْمٌ	أَلَيْمٍ	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۳۴	سبأ، ۹	كَيْسَفًا	كَيْسَفًا	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۳۵	سبأ، ۱۵	مَسْكِنِهِمْ	مَسَاكِنِهِمْ	شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۴۰	فاطر، ۴	تُرْجِعُ	تَرْجِعُ	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، يعقوب، ابن عامر
۴۴۴	فاطر، ۳۳	وَلَوْلُوا	وَلَوْلُوا	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابن عامر
۴۴۵	فاطر، ۴۰	بَيِّنَتٍ	بَيِّنَاتٍ	کِسَائِي، شُعْبَةَ، يعقوب، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۵۰	یس، ۶۲	جِبَالًا	جُبَالًا	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، رويس، ابن كثير
۴۵۲	صافات، ۶	بِرِيَّةِ الْكَوَاكِبِ	بِرِيَّةِ الْكَوَاكِبِ	کِسَائِي، خَلْف، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۵۲	صافات، ۸	لَايَسْمَعُونَ	لَايَسْمَعُونَ	شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۵۳	صافات، ۴۰	الْمُخْلِصِينَ	الْمُخْلِصِينَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابن عامر
۴۵۶	صافات، ۱۰۲	يَا بُنَيَّ	يَا بُنَيَّ	نافع، ابوعمر، ابن عامر، شُعْبَةَ، حمزة، کِسَائِي، ابوجعفر، يعقوب، خَلْف
۴۵۷	صافات، ۱۳۰	إِلِ يَاسِينَ	آلِ يَاسِينَ	يعقوب، نافع، ابن عامر
۴۵۸	صافات، ۱۶۰	الْمُخْلِصِينَ	الْمُخْلِصِينَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابن عامر
۴۵۸	صافات، ۱۶۹	الْمُخْلِصِينَ	الْمُخْلِصِينَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابن عامر
۴۶۲	ص، ۶۳	سِخْرِيًّا	سُخْرِيًّا	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، نافع، ابوجعفر
۴۶۹	زمر، ۳۸	كَاشِفَاتُ صُرِّه	كَاشِفَاتُ صُرِّه	ابوعمر، يعقوب
۴۶۹	زمر، ۳۸	مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ	مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ	ابوعمر، يعقوب
۴۷۸	غافر، ۳۵	كُلِّ قَلْبٍ	كُلِّ قَلْبٍ	ابوعمر، ابن ذكوان
۴۷۸	غافر، ۳۷	فَأَطَّلِعَ	فَأَطَّلِعَ	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۴۷۸	غافر، ۴۰	يَدْخُلُونَ	يُدْخُلُونَ	شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابوجعفر
۴۹۷	زخرف، ۲۴	قَالَ	قُلْ	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر

صفحه	سوره و آیه	قرائت حفص	قرائت مصحف نجف	مصحف نجف مطابق است با قرائت:
۵۰۰	زخرف، ۷۱	تشتیه	تشتیه	حمزة، کسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر
۵۰۱	زخرف، ۸۸	وَ قِيلَ	وَ قِيلَ	کسائی، خَلَف، ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۰۲	دخان، ۷	رَبِّ	رَبِّ	ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۰۵	جاثیه، ۱۱	الْيَمِّ	الْيَمِّ	حمزة، کسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابو عمرو، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۰۹	احقاف، ۱۵	اِحْسَانًا	حُسْنًا	ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۱۰	احقاف، ۱۶	تَتَقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنَ	يُتَقَبَّلُ عَنْهُمْ أَحْسَنُ	شُعْبَة، ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۱۰	احقاف، ۱۶	وَ نَتَجَاوَزُ	وَ يُتَجَاوَزُ	شُعْبَة، ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۱۰	احقاف، ۱۷	أَفِ	أَفِ	حمزة، کسائی، شُعْبَة، ابو عمرو، ابو جعفر، خَلَف
۵۱۶	محمد، ۲۶	اِسْرَارَهُمْ	اَسْرَارَهُمْ	شُعْبَة، ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۱۶	محمد، ۳۵	السَّلَمِ	السَّلَمِ	حمزة، خَلَف، شُعْبَة
۵۱۸	فتح، ۱۰	عَلَيْهِ	عَلَيْهِ	حمزة، کسائی، خَلَف، شُعْبَة، ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۳۱	طور، ۲۳	لَا لَعُوَّ وَلَا نَائِمٍ	لَا لَعُوَّ وَلَا نَائِمٍ	ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر
۵۳۵	نجم، ۵۱	وَ ثَمُودًا	وَ ثَمُودًا	کسائی، خَلَف، ابو عمرو، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۴۲	واقعه، ۱۹	وَلَا يَنْزِفُونَ	وَلَا يَنْزِفُونَ	ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۴۵	حدید، ۱۹	وَلَا يَنْزِفُونَ	وَلَا يَنْزِفُونَ	ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۵۵۱	مجادله، ۱۱	اَنْشُرُوا فَاَنْشُرُوا	اَنْشُرُوا فَاَنْشُرُوا	حمزة، کسائی، خَلَف، شُعْبَة (خَلَف)، ابو عمرو، یعقوب، ابن کثیر
۵۵۳	حشر، ۲	يُخْرِبُونَ	يُخْرِبُونَ	ابو عمرو

صفحه	سوره و آیه	قرائت حفص	قرائت مصحف نجف	مصحف نجف مطابق است با قرائت:
۵۵۷	ممتحنه، ۴	أُسُوَّةٌ	اِسُوَّةٌ	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، ابوعمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۵۵۸	ممتحنه، ۶	أُسُوَّةٌ	اِسُوَّةٌ	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، ابوعمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۵۵۸	مجادلة، ۱۰	وَلَا تُمَسِّكُوا	وَلَا تَمَسِّكُوا ^{۲۶}	حسن بصری، ابن ابی لیلی، ابوحيوة، ابن عباس، عكرمة، روایت معاذ از ابوعمرو
۵۶۰	صف، ۸	مُتِمُّ نُوْرِهِ	مُتِمُّ نُوْرِهِ	شُعْبَةَ، ابوعمرو، يعقوب، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۵۶۷	طلاق، ۳	بَالِغُ أَمْرِهِ	بَالِغُ أَمْرِهِ	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۵۶۹	تحریم، ۴	وَجِبْرِيلَ	وَجِبْرِئِيلَ	حمزة، کِسَائِي، خَلْف
۵۷۱	ملک، ۳	تَفَاوُتَ	تَفَاوُتَ	حمزة، کِسَائِي
۵۷۸	معارض، ۱۶	نَزَاعَةً	نَزَاعَةً	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۵۸۱	نوح، ۲۱	وَوَلَدَهُ	وَوَلَدَهُ	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، ابوعمرو، يعقوب، ابن كثير
۵۸۲	نوح، ۲۸	بَيْتِي	بَيْتِي	حمزة، کِسَائِي، خَلْف، شُعْبَةَ، ابوعمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن ذكوان
۵۸۳	جن، ۲۰	قُلْ	قَالَ	کِسَائِي، خَلْف، ابوعمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابن عامر
۵۸۴	مزمل، ۶	وَطَنًا	وِطَاءً	ابوعمرو، ابن عامر
۵۸۵	مزمل، ۲۰	وَوَيْفِهِ وَتُثْلُثَهُ	وَوَيْفِهِ وَتُثْلُثُهُ	ابوعمرو، يعقوب، نافع، ابوجعفر، ابن عامر

سهو یا خطای کاتب در مصحف نجف:

وجود اغلاط کاتب و رخداد آن در اغلب نسخه‌های کهن امری متداول و طبیعی است. از همین رو، این امر از نخستین سال‌های کتابت قرآن می‌توانسته است رخ دهد. هم در روایات کهن تاریخی و هم در آثار باقی مانده از کهن‌ترین مصاحف قرآنی می‌توان نمونه‌ها و شواهد روشنی بر این امر یافت. بسیاری از گزارشگران مصاحف قدیم، به ندرت به اشکالات املائی ابتدایی در مصاحف قدیم اشاره می‌کنند. بنابراین اصل وجود این امر طبیعی در مصاحف کهن را نمی‌توان عقلاً - و نیز با توجه به شواهد برجای

۲۶. این کلمه از معدود مواردی در «مصحف نجف» است که قرائت آن خارج از یکی از قراء سبعه یا عشرة مشخص شده است.

مانده در مصاحف کهن - انکار کرد.^{۲۷} تقریباً در تمامی مصاحف کهن به خط کوفی برجای مانده از سه قرن نخست، اشتباهاتی هنگام کتابت آیات می توان یافت. گاه می شود که کاتب هنگام کتابت متوجه سهو خود شده و آن را تصحیح کرده است. گاه فردی دیگر هنگام بازخوانی نسخه، آن را با قلمی متأخر اصلاح می کند. و در برخی موارد این اشتباهات همچنان تا عصر حاضر در نسخه باقی مانده است. در تمام این احوال، باید بخاطر داشت که هیچ یک از موارد اختلاف مصاحف، اختلاف قرائات، و اختلاف در رسم و املائی کلمات، شاهدی بر سهو و خطای کاتب به شمار نمی رود.

مصحف نجف نیز از این امر مستثنا نیست (برای نمونه، نک. تصویر ش ۱۶). در این نسخه، علاوه بر مواردی از اختلاف مصاحف الامصار، اختلاف قرائات، و اختلاف در رسم و املائی کلمات، نمونه های متعددی از خطاهای کاتب را می توان یافت که شماری از آنها همچنان بدون اصلاح باقی مانده اند. این امر یکی از دلایلی است که در آغاز همین مقدمه به عنوان شاهدی بر عدم انتساب صحیح این نسخه و نظایر آن به امام علی علیه السلام ذکر کردیم، چه از منظر شیعیان، سهو و اشتباه امام علیه السلام در چنین امری پذیرفتنی نیست. جدول شماره ۴ در زیر، ۳۵ نمونه از سهو یا اشتباهات کاتب در مصحف نجف، نسخه شماره ۱ در حرم امام علی علیه السلام در نجف اشرف را نشان می دهد:

جدول ۴: فهرست سهو و اشتباهات کاتب در نسخه قرآن منسوب به امام علی علیه السلام در

نجف اشرف

صفحه	سطر	سوره و آیه	سهو کاتب در مصحف نجف	الصحیح فی القرآن	توضیح
۷۳	۶	آل عمران، ۱۷۶	حظا فی فی الاخرة	حظا فی الاخرة	فی اضافه
۸۰	۱	النساء، ۱۵	الفاحسه	الفاحشة	دندانه اضافه
۸۲	۸	النساء، ۲۵	لعذاب	العذاب	نقص الف
۹۲	۷ و ۸	النساء، ۹۰	الا	الی	خطا در کتابت حرف
۹۴	۱۰	النساء، ۹۹	یعفوا	یعْفَوْ	الف اضافه
۱۰۶	۱۴ و ۱۵	المائدة، ۲	علی البر	علی البر	الف اضافه

۲۷. برای نمونه، طیار آلتی قولاج در مقدمه خود بر چاپ فاکسیمیله از نسخه منسوب به عثمان بن عفان در المشهد الحسینی (قاهره)، ضمن معرفی چهار نسخه معروف منسوب به خلیفه سوم (مصحف تاشکند در سمرقند، نسخه ش H.s.32 در تویقایی سرای، نسخه ش ۴۵۷ در موزه هنرهای ترکی و اسلامی، و نسخه المشهد الحسینی در قاهره)، به برخی از اشتباهات کاتب در آن نسخه ها اشاره کرده است. نک. مقدمه طیار آلتی قولاج، مقدمه المصحف الشریف المنسوب إلی عثمان بن عفان رضی الله عنه: نسخه المشهد الحسینی بالقاهرة، استانبول، ۱۴۳۰ ق/ ۲۰۰۹ م، ج ۱، ص ۱۰۲، ۱۰۱، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۳۶، ۱۳۸. همچنین اشتباهات کاتب در نگارش قرآن شماره ۱ کتابخانه آستان قدس رضوی، منسوب به دستخط امام علی علیه السلام در مقدمه چاپ فاکسیمیله این نسخه ذکر شده است. نک. مصححان در مصحف شریف، منسوب به امام علی بن ابی طالب علیه السلام (نسخه شماره ۱ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی)، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن ج. ۱، ۱۳۹۶، ص ۲۶، ۲۵ و ۴۴.

صفحه	سطر	سوره و آیه	سهو کاتب در مصحف نجف	الصحيح في القرآن	توضیح
۱۱۰	۱۶	المائدة، ۱۸	ممن يخلق ^{۲۸}	ممن خلق	یاء اضافه
۱۳۵	۱۴	الانعام، ۴۴	ذكروا له	ذكروا به	خطا در کتابت حرف
۱۵۰	۵	الانعام، ۱۴۵	مسوحا	مسفوحا	نقص فاء
۱۷۰	۱۶	الاعراف، ۱۴۴	بکلمی	بکلمی	دندانۀ اضافه
۱۷۴	۱۲	الاعراف، ۱۶۳	ذلک	کذلک	نقص کاف
۲۱۶	۴	یونس، ۳۵	الی	إلا	خطا در کتابت حرف
۲۳۰	۱	هود، ۴۳	حیال	حال	دندانۀ اضافه
۲۸۰	۸	النحل، ۹۴	صددکم	صددم	خطا در کتابت حرف
۳۰۵	۱۳	کهف، ۷۸	سطع	تستطع	نقص دندانۀ
۳۱۱	۱۶	مریم، ۴۲	نطر	یبصر	خطا در کتابت حرف
۳۱۳	۶	مریم، ۵۹	اطعوا	اضاعوا	خطا در کتابت حرف
۳۲۳	۱۷	طه، ۱۱۱	هظما	هضما	خطا در کتابت حرف
۳۴۲	۱	الحج، ۵۲	امسه	امنيته	نقص دندانۀ
۳۸۳	۱۳	النمل، ۴۴	حسه	حسبته	نقص دندانۀ
۳۸۵	۲	النمل، ۴۷	فالوا طیریا	قالوا طیرینا	نقص الف
۴۰۲	۱۲ و ۱۳	العنکبوت، ۱۹	یروا کیف	یروا کیف	الف اضافه
۴۳۰	۲	الاحزاب، ۵۱	توی	توی	دندانۀ اضافه
۴۴۵	۴	فاطر، ۴۰	علی سات مه ^{۲۹}	علی بیبت منه	الف اضافه
۴۴۸	۲	یس، ۲۹	الاکانت	ان کانت	خطا در کتابت حرف
۴۸۲	۲	غافر، ۷۶	المکرس	المتکبرین	نقص دندانۀ
۴۹۳	۱۷	الشوری، ۴۲	السلل ا	السیل	الف اضافه
۵۱۱	۱۱	الاحقاف، ۲۶	واصبریا	وأبصراً	دندانۀ اضافه
۵۱۲	۱۱	الاحقاف، ۳۳	ولم یعی	ولم یعی	یاء اضافه
۵۴۲	۱	الواقعة، ۸	الممه	المیمنة	نقص دندانۀ
۵۴۵	۱۵	الحدید، ۹	بیبت	---	جا افتادن یک کلمه
۵۵۲	۱۶	المجادلة، ۲۲	بوموا نالله	یؤمنون بالله	خطا در کتابت حرف

۲۸. از آنجا که در دو سطر بالتر یکبار دیگر کلمه «یخلق»، این احتمال هست که کاتب بر اثر اشتباه چشمی، این کلمه را به جای «خلق» نوشته باشد.

۲۹. از آنجا که این نحوه کتابت مطابق با قرائت نافع، شعبه کسائی و ابن عامر است، می توان آن را سهو یا اشتباه کاتب به شمار نیآورد.

تصویر ۱۳: انتهای شُبع سوم در مصحف نجف در ص ۲۶۱ نسخه

تصویر ۱۴: نمونه‌ای از اوراق مصحف نجف، صفحه ۲۸۳، همراه با اصلاح متن در سطر سوم

تصویر ۱۵: نمونه‌ای از اختلاف قرائات و اختلاف مصاحف الامصار در مصحف نجف: «سيقولون الله» در آیات مؤمنون، ۸۷ و ۸۹

تصویر ۱۶: نمونه از سهو کاتب در مصحف نجف: جا افتادن کلمه «بینات» (حدید، ۹) در ص ۵۴۵، سطر ۱۵

منابع

- قرآن کریم، «مصحف نجف»، نسخه شماره ۱ در مکتبه الروضة الحیدریه، حرم امام علی علیه السلام در نجف اشرف، شماره مسلسل «۳/۳۰۳».
- قرآن کریم، مصحف القاهرة، یا المصحف الأمیری، چاپ اول: جُمع و رتّب فی المطبعة الأمیریة ببولاق، ۱۳۴۲هـ / ۱۹۲۴م. چاپ دوم: إدارة أقسام الرسم والتصویر والطباعة بمصلحة المساحة و تم ترتیبه و تجلیده بمطبعة دار الکتب المصریة، ۱۳۷۱هـ / ۱۹۵۲م.
- آل محبوبة النجفی، جعفر بن شیخ باقر. ماضی النجف و حاضرها، چاپ دوم، بیروت: دارالاضواء، ۱۹۸۶.
- ابن ابی داود السجستانی، کتاب المصاحف، تحقیق محمد بن عبده، قاهره: الفاروق الحدیثة، ۱۴۲۳ق / ۲۰۰۲م.
- الحسانی، حسین جهاد. فهرس المصاحف المخطوطة فی خزانة العتبة العلویة المقدسة، نجف: مکتبة الامام امیرالمؤمنین العامة + مرکز الامیر لإحیاء التراث السلامی، ۱۴۳۵ق / ۲۰۱۴م.
- حسینی اشکوری، سید احمد. فهرست مخطوطات خزانة الروضة الحیدریة فی النجف الاشرف، نجف: مطبعة النعمان، ۱۳۹۱ق / ۱۹۷۱م.
- الحمد، غانم قدوری. رسم المصحف: دراسة لغویة تاریخیة، بغداد، ۱۴۰۲ق / ۱۹۸۲م.
- الدانی، ابوعمر. البیان فی عدّ آی القرآن، تحقیق غانم قدوری الحمد، کویت: مرکز المخطوطات والتراث والوثائق، ۱۴۱۴ق / ۱۹۹۴م.
- الدجیلی، کاظم. مقالة «مکتبات النجف»، لغة العرب: مجلة شهریة أدبیة علمیة تاریخیة، السنة الثالثة، الجزء ۱ (رجب - شعبان ۱۳۳۱ / تموز ۱۹۱۳)، ص ۵۹۳-۶۰۰.
- الزركشي، أبو عبد الله بدرالدين محمد بن عبد الله بن بهادر. البرهان في علوم القرآن، تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم، القاهرة: دار إحياء الكتب العربية عيسى البابي الحلبي وشركائه، ۱۳۷۶ق / ۱۹۵۷م.
- الزنجاني، أبو عبد الله، تاريخ القرآن، القاهرة: مؤسسة هندواي للتعليم والثقافة، ۲۰۱۲م.
- السخاوي، علي بن محمد. جمال القراء وكمال الإقراء، تحقيق علي حسين البواب، القاهرة: مكتبة الخانجي، ۱۴۰۸ق / ۱۹۸۷م.
- الشهرستاني، السيد علي. «المصحف المنسوب إلى أمير المؤمنين علي عليه السلام في الخزانة الغروية: عرض ودراسة»، مجلة مخطوطاتنا، العدد ۳ الثالث والرابع، شتاء وربيع ۲۰۱۵ م / ۱۴۳۶ هـ، ص ۱۲-۱۱۴.
- طيار آتی قولاج، مقدمه المصحف الشريف المنسوب إلى عثمان بن عفان رضی الله عنه: نسخة المشهد الحسيني بالقاهرة، استانبول، ۱۴۳۰ق / ۲۰۰۹م.
- عواد، كوركيس. خزائن الكتب القديمة في العراق منذ أقدم العصور حتى سنة ۱۰۰۰ للهجرة، چاپ دوم، بیروت: دار الرائد العربي، ۱۴۰۶ق / ۱۹۸۶م، ص ۱۳۰-۱۳۶.
- کرمی نیا، مرتضی. «نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۰)». قرآن کوفی ۴۲۸۹ در موزه ملی ایران، و دیگر باره مسروقه آن در موزه پارس (شیراز): طغیان علیه "کتابت پیوسته" در قرآن نویسی کوفی»، آینه پژوهش، سال ۳۱، ش ۴ / پیاپی ۱۸۴، مهر و آبان ۱۳۹۹، ص ۱۱۱-۱۷۷.
- کرمی نیا، مرتضی. «نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۱۳)». مصاحف قرآنی منسوب به خط ائمه علیهم السلام: واقعیات یا جعل»، آینه پژوهش، سال ۳۲، ش ۲ / پیاپی ۱۸۸، خرداد و تیر ۱۴۰۰، ص ۶۷-۱۰۴.
- مصحف شریف، منسوب به امام علی بن ابی طالب علیه السلام (نسخه شماره ۱ کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی)، تهران: مرکز طبع و نشر قرآن ج. ۱، ۱۳۹۶ش.
- المیلانی، سید هاشم. مکتبه الروضة الحیدریة: جهود و جهاد، قم: منشورات الإجتهد، ۱۴۲۹ق / ۲۰۰۸م.
- هاشمیان، سید محمدتقی و محمد صادق محفوطی. آینه مآثر (گزیده‌ای از آثار گنجینه مرکز دائرة المعارف انسان

شناسی و مؤسسه تحقیقاتی تاریخ تمدن شرق)، قم: مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۸۷ ش.

Cook, Michael. "The Stemma of the Regional Codices of the Koran," *Graeco-Arabica* 9–10 (2004) pp. 89–104.

Marx, Michael Josef and Tobias J. Jocham, "Radiocarbon (14C) Dating of Qur'an Manuscripts," *Qur'an Quotations Preserved on Papyrus Documents, 7th–10th Centuries*, edited by Andreas Kaplony and Michael Marx, Leiden: Brill, 2019, pp. 188–221.

Nöldeke-Schwally, *Geschichte des Qorāns*, Vol. 3, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1938.

Witkam, Jan Just, *Inventory of the Oriental Manuscripts of the Library of the University of Leiden*, vol. 7, Leiden: Ter Lugt, 2007.